

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE VE EKONOMİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TURİZMİN EKONOMİK BOYUTU VE DİYARBAKIR
İLİ ÖZELİNDE KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİNİN
EKONOMİK FAKTÖR OLARAK KULLANILMASI**

Armağan ÇELİK

Danışman
Prof. Dr. Selim ERDOĞAN

DİYARBAKIR
2010

ÖZET

Günümüzde turizm, birçok ülkede ekonomik büyümenin ve gelişmenin en önemli kaynaklarından biri olarak görülmektedir. Turizm, dış ödemeler dengesi, istihdam, gelir düzeyi ve bölgesel kalkınma gibi konularda sağladığı katkılarla ülke ekonomilerinde önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, hemen hemen tüm ülkeler dünya turizm gelirlerinden elde ettikleri payı daha da büyütmek için çalışmalar yapmaktadır. Ülkelerine yönelik turizm hareketlerini artırmak, turistlerin ülkelerinde kalış sürelerini uzatmak, turizmi tüm yıla yaymak ve alternatif turizm çeşitleri kazandırmak için de çeşitli programlar geliştirmektedir. Türkiye açısından bu alternatiflerin başında kültür ve inanç turizminin geldiği düşünülmektedir.

“Turizmin Ekonomik Boyutu ve Diyarbakır İli Özelinde Kültür ve İnanç Turizminin Ekonomik Faktör Olarak Kullanılması” adlı çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde, turizmin ekonomik boyutu anlatılmıştır. Turizmin reel ve parasal etkilerinden bahsedildikten sonra, ülkemiz turizminin mevcut durumu sayısal verilerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, kültür turizmi ve inanç turizmi kavramları incelenmiş ve özellikleri belirtilmeye çalışılmıştır. Kültür ve inanç turizmi kapsamında Türkiye’de yapılan çalışmalardan kısaca bahsedilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü, Diyarbakır’ın kültür ve inanç turizmi varlıklarının anlatıldığı bölümdür. Bu bölümde şehir merkezinde bulunan kültür ve inanç turizmine konu olan varlıklar tanıtılarak, sahip olunan potansiyelin şehrin ekonomisine etkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise, şehrin sahip olduğu turizm potansiyelinin geliştirilmesi amacıyla sorunlar saptanmaya çalışılmış ve öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler; turizm ekonomisi, kültür turizmi, inanç turizmi ve Diyarbakır.

ABSTRACT

Nowadays tourism is seen as one of the most important sources of economic expansion and development in many countries. With its contributions to foreign payment balance, employment, income level, regional development etc., tourism has an important place within the overall economy of countries. For this reason; nearly all countries are trying to increase the portion that they are obtaining from the global tourism revenue. For example, they are developing different programs to increase tourism activities of the country, to make longer the duration of tourists in their country, to spread tourism activities to all the year and to develop alternative tourism types. For our country, the most important alternatives are cultural tourism and faith tourism.

This thesis “The Economic Dimension of Tourism and the use of Cultural and Faith Tourism as an Economic Factor in the Example of Diyarbakır” consists of three basic chapters.

In the first chapter, the economic dimension of tourism is explained. After an introduction about the real and monetary effects of tourism, the existing situation of tourism in our country is tried to be explained with numerical data.

In the second chapter, the concepts of cultural tourism and faith tourism are examined and their characteristics are emphasized. Studies made in Turkey about cultural and faith tourism are cited in brief.

The third chapter is about the cultural tourism and faith tourism sources and values of Diyarbakır. In this chapter, after introducing the works of arts in the city center, which are related with cultural tourism and faith tourism, it is tried to make an assessment about the economical impact of these values to the city.

In the conclusion, it is aimed to determine the problems and develop suggestions about these problems to improve the tourism potential of the city.

Key words; tourism economy, culture tourism, faith tourism and Diyarbakır.

TUTANAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma jürimiz tarafından *Maliye* *Ekonomi*
Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

(imza)

Prof. Dr. Selim ...
(Akademik Ünvanı, Adı-Soyadı)

Üye

(imza)

Yrd. Doç. Dr. ...
(Akademik Ünvanı, Adı-Soyadı)

Üye

(imza)

Y. Doç. Dr. ...
(Akademik Ünvanı, Adı-Soyadı)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

.....
Akademik Unvan, Adı Soyadı
Enstitü Müdürü
(Mühür)

TEŞEKKÜR

“Turizmin Ekonomik Boyutu ve Diyarbakır İli Özelinde Kùltür ve İnanç Turizminin Ekonomik Faktör Olarak Kullanılması” adlı tez çalışmam boyunca verdiği bilgi ve destekten dolayı tez danışmanım Prof. Dr. Selim Erdoğan’a ve Arş. Gör. M. Burak Buluttekın’e özel olarak teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca çalışmalarım sırasında manevi desteklerini esirgemeyen başta annem Hasine Çelik olmak üzere tüm aileme, arkadaşlarım Mecbure Aslan, Rabia Demirel ve Özlem Araç’a teşekkürlerimi sunarım. *

Armağan ÇELİK

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
TUTANAK	iv
TEŞEKKÜR	v
TABLolar VE GRAFİKLER LİSTESİ	ix
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TURİZMİN EKONOMİK BOYUTU

1.1 EKONOMİK FAALİYET OLARAK TURİZM: TURİZM ARZI VE TURİZM TALEBİ	3
1.1.1 Turizm Arzı ve Özellikleri	4
1.1.1.1 Turizm Arzını Oluşturan Elemanlar	7
1.1.1.2 Turizm Arzını Etkileyen Faktörler	9
1.1.2 Turizm Talebi ve Özellikleri	10
1.1.2.1 Turizm Talebini Oluşturan Elemanlar	12
1.1.2.2 Turizm Talebini Etkileyen Faktörler	13
1.2 TURİZMİN EKONOMİK ETKİLERİ	16
1.2.1 Turizmin Parasal Ekonomi Üzerinde Etkileri	16
1.2.1.1 Turizmin Dış Ödemeler Dengesine Etkisi	17
1.2.1.2 Turizmin Gelir Üzerindeki Etkisi	21
1.2.1.3 Turizmin Kamu Gelir ve Harcamalarına Etkisi	24
1.2.1.4 Turizmin Mal ve Hizmet Fiyatlarına Etkisi	27
1.2.2. Turizmin Reel Ekonomi Üzerinde Etkileri	28
1.2.2.1 Turizmin İstihdam Üzerindeki Etkisi	28
1.2.2.2 Turizmin Ekonominin Diğer Sektörlerine Etkisi	31
1.2.2.3 Turizmin Altyapı ve Üstyapı Üzerine Etkisi	34
1.3 TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TURİZMİN YERİ	36

İKİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİ

2.1 KÜLTÜR TURİZMİ	44
2.1.1 Kültür ve Turizm Arasındaki İlişki	44
2.1.2 Kültür Turizminin Özellikleri	47
2.1.3 Türkiye’de Kültür Turizminin Önemi ve Gelişimi	50
2.2 İNANÇ TURİZMİ	53
2.2.1 İnanç ve Turizm Arasındaki İlişki	53
2.2.2 İnanç Turizminin Özellikleri ve Amacı	55
2.2.3 Türkiye’de İnanç Turizminin Gelişimi	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBAKIR İLİ KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİ

3.1 ŞEHRİN KISA TARİHÇESİ	61
3.2 TARİHSEL SÜRECİN KÜLTÜREL ÇEŞİTLİLİĞE KATKISI	64
3.3 TARİHSEL SÜRECİN İNANÇ YAPISINA KATKISI	68
3.4 DİYARBAKIR’DA KÜLTÜR TURİZMİNE KONU OLAN VARLIKLAR	72
3.4.1 Diyarbakır Kalesi ve Surları	73
3.4.2 Diyarbakır Müzeleri	77
3.4.3 Tarihi Diyarbakır Evleri	79
3.4.4 Köprüler	81
3.4.5 Hanlar ve Hamamlar	83
3.4.6 Mağaralar	85
3.5. DİYARBAKIR’DA İNANÇ TURİZMİNE KONU OLAN VARLIKLAR	87
3.5.1 Peygamber Makam ve Kabirleri	87
3.5.2 Türbeler	89
3.5.3 Camiler ve Mescitler	93
3.5.4 Kiliseler	111
3.5.5 Medreseler	114

3.6 KÜLTÜREL VE DİNSEL ÖZELLİKLERİN TURİZM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	117
SONUÇ ve ÖNERİLER	126
KAYNAKÇA	133
EKLER	140

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1. Turistik Arzı Oluşturan Çekicilikler	8
Tablo 2. Dış Turizm Bilançosu.	20
Tablo 3. Turizmin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla İçindeki Payı	37
Tablo 4. Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı ve Turizm Giderlerinin İthalat İçindeki Payı	38
Tablo 5. Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Karşılama Oranı	40
Tablo 6. Türkiye’de Sektörler ve Alt Sektörler İtibariyle İstihdamın Dağılımı (Bin Kişi)	41
Tablo 7. Yıllara Göre Turizm Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı	42
Tablo 8. Günümüze Kadar Diyarbakır’da Yaşamış Uygarlıklar ve Devletler	63
Tablo 9. 1905 Diyarbakır Salnamesi’ne Göre Diyarbakır Kadın-Erkek Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı.	70
Tablo 10. Diyarbakır’da Bulunan Sit Alanları	118
Tablo 11. Diyarbakır’da Bulunan Tescilli Yapılar	119
Tablo 12. Yerli ve Yabancıların Tesislere Geliş Sayısı, Geceleme, Ortalama Kalış Süresi ve Doluluk Oranı Dağılımı	120
Tablo 13. Sektörler İtibariyle Sabit Sermaye Yatırımları	121
Tablo 14. Diyarbakır’da Yıllar İtibariyle Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (Bin TL.)	122
Tablo 15. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Bulunan Turizm Belgeli Konaklama Tesisleri	123

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Turistik Arz Potansiyeli Eğrisi	6
Grafik 2. Turistik Arz Miktarı Eğrisi	6

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyselam
ÇEKÜL	: Türkiye Çevre ve Kültürel Değerlendirme Vakfı
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
H.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
İ.İ.B.F.	: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
km.	: Kilometre
lt.	: Litre
M.	: Miladi
m.	: Metre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
SHÇEK	: Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu
ss.	: Sayfa Aralığı
St.	: Saint (Aziz)
TL	: Türk Lirası
vb.	: Ve Benzeri
vs.	: Vesaire
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Hızla büyüyen bir sektör haline gelmiş olan turizm, günümüzde hem parasal hem de reel etkilere yol açarak ekonomi üzerinde değişikliğe neden olmaktadır. Turistik hareketlerin döviz arzını artırarak ödemeler bilançosu açıklarının azaltılması, milli paraya değer kazandırılması, turizm gelirlerinin tekrar dağılım yoluyla ekonominin canlanması, turistik talep artışlarına paralel olarak yatırımların hızlanması, milli değer üzerindeki katma değer etkisi, devletin vergi gelirlerini artırıcı rolü ve iç fiyatlar üzerindeki etkileri belli başlı moneter etkiler olarak sayılabilir. İstihdam etkisi, ekonominin diğer sektörlerine etkisi ve altyapı ve üstyapı üzerindeki etkileri de turizmin ekonomide oluşturduğu reel etkileri olarak sayılabilir.

Turizm sektörünün, ekonomik etkilerinin yanı sıra turistlerin davranışlarından, giyimlerinden, kültürlerinden yerel halkın etkilenmeleri sonucu toplumsal yapıda ortaya çıkabilecek sosyokültürel etkileri de bulunmaktadır. Turizm, birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye’de de kalkınmada kullanılan bir araç olarak görülmektedir. Az yatırım gerektirmesi, emeğin yoğun olarak kullanıldığı bir sektör oluşu ve Türkiye’nin de turizm potansiyeli açısından oldukça fazla kaynağa sahip olması bu sektöre yapılan yatırımları artırmıştır. Türkiye, köklü bir geçmişe sahip olan topraklarında yatan kültürel mirası ve bu miras birikiminin yansıması olan yaşayan kültüründeki çeşitlilik ve zenginlik sayesinde kültür ve inanç turizmi açısından son derece zengin bir potansiyele sahiptir. Ancak, ekonomik açıdan gelişmiş batı bölgelerindeki kültürel öğeler turizmin hizmetine sunulurken, kalkınmamış doğu bölgelerimizin sahip olduğu kültürel zenginlikler atıl durumda kalmışlardır. Uzun yıllar boyunca çeşitli nedenlerden dolayı hak ettiği gelişmişlik düzeyine ulaşamayan Diyarbakır’ın, en hızlı kalkınma olanağının kültür ve inanç turizmi ile olacağı kesindir.

Bu çalışmanın amacı, bölgeler arasındaki dengesizlikleri gidermedeki önemi bakımından turizmin ekonomiye etkilerini incelemek, ülke turizmine önemli katkılar yapabilecek olan kültür ve inanç turizminin önemini belirlemek ve önemli bir kültürel potansiyele sahip olan Diyarbakır’ın değerlendirilmeyen bu potansiyelinden

nasıl yararlanabileceğine ilişkin öneriler sunmaktır. Tez, turizmin ekonomik boyutuna ve etkilerine değindikten sonra, Diyarbakır ili merkezinde kültür ve inanç turizmi potansiyeli ve bu potansiyelin ilin ekonomisine katkısı çerçevesinde işlenmiştir.

Bu çalışmanın, zengin kültür mozağımız ile dünya turizmi için vazgeçilmez oluşumuzun bilincine varmamız konusunda yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu tez çalışması, Diyarbakır ilinin sahip olduğu kültür ve inanç turizmi potansiyellerini kullanma düzeyinin ortaya konması ve bu potansiyelin ekonomiye etkisinin tespiti açısından önemlidir.

Veri toplama amacıyla literatür taraması tekniğinden yararlanılmıştır. Literatür taramasında, kitap, tez, süreli yayın ve internet ortamından veri toplanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZMİN EKONOMİK BOYUTU

1.1 EKONOMİK FAALİYET OLARAK TURİZM: TURİZM ARZI VE TURİZM TALEBİ

Turizm ekonomisi; turistik olayların sebeplerini, içeriğini, gelişme şartlarını, sonuçlarını, bu olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini bilimsel yöntemlerle ekonomik açıdan araştırarak turizm olayının bağlı olduğu yasa ve ilkeleri ortaya koyan bir disiplindir. Turizm olayının ekonomik anlamı ise, üretilen mal ya da hizmetin tüketiciye satılması ve bu satışın sağlanan fayda ile açıklanmasıdır.¹

Piyasaya sunulan mal ve hizmetler, diğer ekonomik sektörlerin ürettiği mal ve hizmetlere benzemekle birlikte; turizm hizmetinin üretimi ve tüketilmesindeki amaçlardan doğan bazı özellikleri ve farklılıkları vardır. Örneğin turistik ürün stok edilemez, kısa sürede artırılması ve üretim anında satılması gereklidir. Alıcı için ise bu ürün, temel, zorunlu ve vazgeçilmez bir ihtiyaç niteliğinde değildir. Bu durum katı (inelastik) bir arz eğrisi ve duyarlı (elastik) bir talebin oluşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla serbest piyasada, pazarlama aşamasında turistik mal ve hizmetlerin fiyatını büyük ölçüde talep cephesi belirlemektedir. Turizm sektöründe, diğer sektörlerde olduğu gibi üretilen mal ve hizmetlerin ülke dışına da satılma olanakları vardır. Dolayısıyla, ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre dışa dönük sanayilerin ekonomilerde yarattığı etkiler turizm sektörü içerisinde de kendini gösterir.²

Turizmin ekonomiler üzerindeki en önemli etkisi, ithalat ve ihracat yönünün olmasından kaynaklanmaktadır. Uluslar arası borç ve alacak, yani döviz talep ve arzı bakımından mal ithal ve ihracı ile turizm hareketleri arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Turizmde bir ülkeyi ziyarete gelen yabancılara bazı hizmetlerin

¹ Kadir ÖZTAŞ, *Turizm Ekonomisi Genel Turizm Bilgisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2002, s. 43.

² Orhan İÇÖZ ve Metin KOZAK, *Turizm Ekonomisi Turizmin Makro ve Mikro Ekonomik Etkileri*, Turhan Kitapevi, Ankara, 2002, s. 9.

satılması, yabancı ülkelere giden vatandaşlara da ilgili ülkeler tarafından bir takım hizmetlerin verilmesi, bu hizmetlerin satın alınması söz konusudur. Böylece, turizm hizmetlerine ödenen bedeller, karşılıklı döviz akımını ortaya çıkarmaktadır.³

1.1.1 Turizm Arzı ve Özellikleri

Tüm firmaların belirli bir dönemde (hafta, ay, yıl) üretmek- satmak istedikleri mal miktarına piyasa arzı; bir malın piyasa arzını o malın fiyatı ile ilişkilendiren eğriye de piyasa arz eğrisi denir.⁴

Turizm arzı, ekonomik olarak, belirli bir piyasada belirli bir fiyata ya da bedelsiz olarak turistik tüketicilere sunulan mal ve hizmetlerin bütünü şeklinde tanımlanmaktadır. Diğer bir tanımda ise turizm arzı, turistik tüketimde yer alan ve turizm talebinin gereksinimlerini karşılamak için gerekli mal ve hizmetlerin tedarik edilmesini içeren üretime dayalı işlemlerin tümü olarak tanımlanmaktadır. Bu iki tanım, piyasa, ürün ve fiyat kavramlarını da beraberinde getirmektedir.⁵

Yukarıdaki tanımlar ışığında turizm arzının başlıca özellikleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

“* Turizm sektöründe arzın oluşturulması büyük yatırımları gerektirir. Bir otel işletmesinin tamamlanarak faaliyetine başlaması için belirli bir dönem gerekmele birlikte sabit üretim faktörleri için de yüksek miktarda harcama yapılması gerekmektedir.

* Turizm arzı, diğer turistik bölgelerdeki fiyatların etkisi, tüketici eğilimleri ve gereksinimlerindeki farklılıklar gibi, dış faktörlerin etkisi ile sunulan mal ve hizmetler açısından da farklılıklar gösterir. Diğer bir deyişle, turizm sektöründe arz

³ Mahfi EĞİLMEZ ve Ercan KUMCU, *Ekonomi Politikası*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006, ss. 242-243.

⁴ Erdal M. ÜNSAL, *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, s. 56.

⁵ İÇÖZ ve KOZAK, s. 33.

her turist tipinin sosyo-ekonomik, sosyo-demografik ve psikolojik özelliklerine uygun olarak mal ve hizmetlerin sunulmasını gerektirir.

* Turizm sektöründe üretilen mal ve hizmetlerin ya da kazanılan deneyimlerin stok edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle turizm arzını oluşturan mal ve hizmetlerin üretildiği anda tüketilmesi zorunluluğu söz konusudur.

* Turizm arzının temel özelliği, diğer hizmet sektörlerinde olduğu gibi, emek yoğun üretime dayalı olmasıdır. Ancak son yıllarda bilgi teknolojisinde meydana gelen gelişmeler turizm arzının bu özelliğini değiştirecek güçtedir.

* Bir turistik tüketici turizm faaliyetlerinden tam olarak yararlanabilmek için turizm arzını oluşturan faktörlerle doğrudan temasa geçmek durumundadır. Diğer bir deyişle üretim yerine gitmek zorundadır. Sanayi ya da tarım sektöründe, tüketici malı çoğu zaman aracı kurumlardan kendi yaşadığı yerde almakta iken turizm sektöründe bir otel odası için otele, bir akşam yemeği için restorana gitmek durumundadır. Bu nedenle arzın bulunduğu yer aynı zamanda tüketim yeridir.

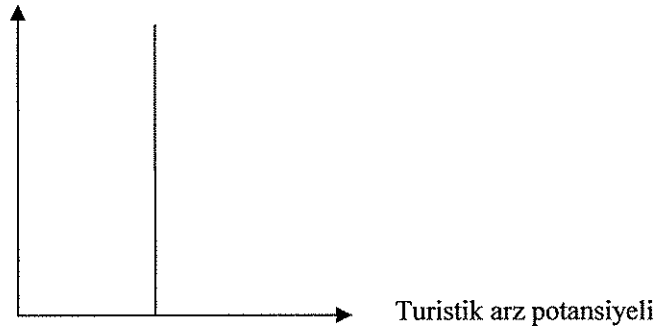
* Turizm arzı çok değişik alanları ilgilendiren bir özelliğe sahiptir. Bir bölgedeki fiziksel, doğal, kültürel ve insani değerler bu bölgeyi ziyaret eden turistin aklında bir bütün olarak yer almakta ve turistin tatil deneyiminin oluşmasında katkıda bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, bütün faktörler zincirin bir halkasını oluşturmaktadır. Bu zincirin bir halkasında oluşan olumsuz bir deneyim turistlerin tatil konusundaki bütün izlenimlerini olumsuz yönde etkileyebilir.”⁶

Turizm arzı inelastik bir özelliğe sahiptir. Bu özellik şu etkenlere dayanmaktadır:

“* Turizm olayının en önemli kaynağını oluşturan doğal verilerin sınırlı olması, çoğaltılmasını mümkün kılmamaktadır.

⁶ Hasan OLALI ve Alp TİMUR, *Turizm Ekonomisi*, Ofis Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1988, ss. 179-180.

Diğer faktörler

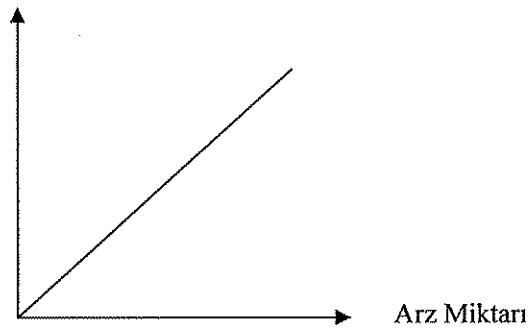

Grafik 1: Turistik arz potansiyeli eğrisi

* Turizm arzında sabit sermaye yatırımlarının payının yüksek olması, sermayenin %85-90'nının bu alana aktarılması, amortisman miktarını yükseltmektedir. Bunun sonucunda sabit sermaye yatırımları ve değişmez maliyetlerin fazlalığı, arza kısa dönemde esnek olmayan bir özellik kazandırmaktadır.

* Kısa dönemde fiyat değişimleri karşısında, turistik arz tepkisi çok yetersizdir. Diğer bir deyişle, fiyat değişimleri karşısında turizm arzının elastikiyeti 1'den küçüktür. Bu nedenle turizm piyasasını yönlendiren ana faktör genellikle taleptir.

Fiyat

Grafik 2: Turistik Arz Miktarı Eğrisi

Yukarıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere, fiyat ile arz arasındaki ilişki genellikle doğru orantılıdır. Fiyat yükseldikçe, arzda yükselir; fiyat düştükçe arzda da düşme görülür. Turistik arzda esnekliğin 1'den küçük olmasının nedeni, turizm arzının fiyat değişikliklerine hemen uyum sağlayamamasıdır. Çünkü; turistik mal ve hizmetlerin fiyatı yükseldikçe hızla otel yapmak, restoran açmak mümkün değildir.”⁷

Turizm arzı yatırımların bir fonksiyonudur. Turistik potansiyeli yaratan psikolojik ve endüstriyel kaynakların geliştirilmesi uzun vadeli çabayı, maddi ve kültürel yatırımları gerektirir. Bu nedenle arz potansiyelinin gerçekleşmesi ve olumlu sonuçların alınması, maddi ve sosyal yatırımların bir fonksiyonu olarak kabul edilir. Turizm arzı, turizm yatırımlarının arttığı oranda yükselmektedir. Değişen şartlar karşısında yatırım kararının alınması ile yatırımların gerçekleşmesi arasında bir zaman farkı bulunduğundan, arzın kısa dönemde yükseltilmesi olanağı oldukça sınırlıdır.⁸

Turizm arzının bir diğer özelliği de, turizmi tam rekabet piyasasından uzaklaştırmasıdır. Çünkü; turizm arzının turizm talebinden değişik uzaklıklarda olması, talep yönünden tam rekabeti bozar ve uzaklık, zaman ve zahmet faktörleri bakımından yoğun koşullara sahip olanlar için olumlu etkiler yaratır. Turizm mevsimi dışında turistik talebin yoğunluğunu kaybetmesi, konaklama tesislerinde boş kapasiteler olması, turizm arzı bakımından tam rekabete yakın bir ortamın gerçekleşmesine neden olur. Bu sonuç, bazı tesislerin durgun mevsimde kapanmasına, diğerlerinin ise indirimli tarifeler uygulamalarına neden olur.⁹

1.1.1.1 Turizm Arzını Oluşturan Elemanlar

İnsanlarda turizme yönelim isteği uyandıran bir takım arz yönlü faktörler mevcuttur. Genellikle turistik alanlarda ve bölgelerde bulunan bu faktörler turistik

⁷ ÖZTAŞ, ss. 45-46.

⁸ Erdinç TUTAR ve Filiz TUTAR, *Turizm, Ekonomi, Türkiye ve OECD*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 31.

⁹ OLALI ve TİMUR, s. 185.

çekicilikler ve bu çekicilikleri destekleyici alt ve üst yapı olanakları olarak kabul edilir. Turistik arzı oluşturan elemanlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.¹⁰

Tablo 1: Turistik Arzı Oluşturan Çekicilikler

Turistik Çekicilikler	
* Kültürel Çevre	* Fiziksel Çevre
Arkeolojik	İklim
Tarihsel	Manzara
Değerler	Vahşi Yaşamı Gözleme
Anıtlar	
Yapılar	* Eğlence
Müzeler	* Spor
* Folklorik Çevre	Katılımcı olarak
* Politik Çevre	Seyirci olarak
* Eğitsel Çevre	* Parklar
	* Sinema ve
* Dinsel Çevre	Tiyatro
* Modern Çevre	* Gece Kulüpleri
* Kültürel	* Oyun Salonları
Gelenekler	* Barlar
Festivaler	
Sanat	
Gösterileri	
El Sanatları	
Müzik	
Doğal ve Geleneksel Yaşam Tarzı	
Dil	
Din	
Bilim	

Kaynak: Orhan İÇÖZ ve Metin KOZAK, **Turizm Ekonomisi, Turizmin Makro ve Mikro Ekonomik Etkileri**, Turhan Kitapevi, Ankara 2002, s. 37.

¹⁰ İÇÖZ ve KOZAK, s. 37.

Turizm arzını oluşturan faktörlerden en önemlileri doğal verilerdir. Çünkü, konaklama, rekreasyon olanakları, yiyecek-içecek, çevre ve diğer altyapının oluşmasını sağlayan en önemli kaynak, doğal verilerin varlığı ve bunların elverişli olmasıdır. Birçok küçük köy, bir doğa manzarası, ormanlar, deniz kıyısındaki kumsal şerit, çok sayıdaki turistik ürünün başlangıç verileri olmuştur.¹¹

Bir bölgeye yönelik turist akımına neden olan çekiciliklerden bir diğeri de bölgenin kültürel ve tarihsel değerleridir. Dünyanın her tarafında tarihsel alanlar ve yapılar, bazı tarihsel olaylar veya kişilerle ilgili oldukları için önem taşırlar. Çünkü insanlar her zaman diğer insanların geçmişlerine özel ilgi duymuşlardır. Ayrıca, gelenekler, sanat eserleri, folklor gibi değerler de turistik çekicilikler arasında kabul edilmektedir.¹²

Bir memlekette turistlerin ihtiyacına cevap verecek nitelikteki konaklama tesisleri ile diğer turistik kuruluşların kabul potansiyeli arz ettikleri hizmetlerin kalitesi, turizm arzının bir elemanı olarak kabul edilmektedir.¹³

Turist akımına neden olan çekiciliklere sahip olan yöre için erişebilirlik ve sunum çok etkilidir. Eğer bir yöreye ulaşım araçlarının yokluğu gibi fiziksel engeller nedeniyle ulaşılamıyorsa, bu elemanların hiçbir etkisi olmayacaktır.

1.1.1.2 Turizm Arzını Etkileyen Faktörler

Ekonomik açıdan turizm arzını etkileyen faktörler ele alınarak formüle edildiğinde turizm arz fonksiyonu elde edilir. Bir turistik mal ve hizmetin belirli bir zaman süresi içerisindeki arzını etkileyen temel ve genel faktörlerle, turizm arzı arasındaki ilişkiler, turizm arz fonksiyonunu oluşturur. Turizm arz fonksiyonunu oluşturan değişkenleri; temel ve genel değişkenler şeklinde incelediğimizde turizm arzını etkileyen faktörlerin şunlar olduğu görülmektedir.¹⁴

¹¹ Öcal USTA, *Turizm 1-2*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994, s.124.

¹² Nazmi Kozak, Meryem A. Kozak ve Metin Kozak, *Genel Turizm İlkeler –Kavramlar*, Detay Yayıncılık, Ankara 2001, s. 47.

¹³ Orhan Mesut SEZGİN, *Genel Turizm ve Turizm Mevzuatı*, Detay Yayıncılık, Ankara 2001, s. 53.

¹⁴ ÖZTAŞ, ss. 53-54.

I. Temel Değişkenler

- Jeo-ekonomik değerler
- Sosyo-kültürel değerler
- Fiziksel Altyapı
- Kurumsal Altyapı

II. Genel Değişkenler

- Turistik mal ve hizmetlerin cari fiyatları
- Üretim faktörlerinin fiyatı
- Diğer turistik mal ve hizmetlerin fiyatı
- Üretim teknolojisi
- Üretim şartları

Maliyetlerde ve vergi oranlarında meydana gelen değişimler de arz üzerinde etkilidir. Kısa dönemde maliyet artışları ile karşılaşan turizm işletmeleri arzı değiştiremezler, fakat ya bu maliyetlere karlarından fedakarlık yaparak katlanırlar ya da fiyat artışı uygulayarak maliyetleri tüketicilere yansıtırlar. Bu da kuşkusuz işletmelerin pazardaki gücüne ve fiyatları kontrol edebilme yeteneğine bağlıdır. Endüstri genelindeki maliyet değişiklikleri ise tamamen tüketiciye yansıtılır. Bunun en yalın örneği, endüstride doğrudan uygulanan katma değer vergisi gibi vergilerde meydana gelen artışlardır. Sektörde uygulanan vergilerin tamamı ya da önemli bir kısmı tüketiciye doğrudan yansıtılır.¹⁵

1.1.2 Turizm Talebi ve Özellikleri

Talep, belirli bir malın piyasasında, belirli bir dönemde, öteki faktörler değişmemek kaydıyla, çeşitli fiyatlardan satın alınmak istenen miktarlar olarak tanımlanmaktadır.¹⁶

Turizm talebi, yeterli satın alma gücüne ve boş zamana sahip olan insanların turistik mal ve hizmetlerden, belirli bir piyasada belirli bir fiyata ya da bedelsiz olarak rasyonel ya da irrasyonel sebeplerle belirli bir dönemde satın almayı ya da

¹⁵ İÇÖZ ve KOZAK, s. 71.

¹⁶ Zeynel DİNLER, *İktisada Giriş*, Ekin Kitapevi, Bursa, 2005, s. 46.

yararlanmaya karar verdikleri miktarlardır.¹⁷ Diğer bir deyişle turizm talebi; bir turistik tüketicinin belirli bir fiyat düzeyinde elde etmek istediği ve fiilen elde etmeyi kabul ettiği turistik hizmet ve malların bütünüdür.¹⁸

Bir ülke için turizm talebi, ülke içi ve ülke dışı turizm talepleri olmak üzere iki ayrı unsurdan oluşmaktadır. Ülke içi turizm talebi, insanların kendi ülkeleri içinde kalmak şartıyla turizm ihtiyaçlarını giderme arzusuna dayanan taleptir. Ülke dışı talep ise vatandaşların yabancı ülkelerde turizm ihtiyaçlarını giderme isteğidir.¹⁹

Turizm talebi, ekonomideki diğer mal ve hizmetlere yönelik talebe göre birtakım farklılıklar ve değişik özellikler gösterir. Bu özellikleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

“* Turizm talebi bağımsız bir taleptir. İnsanları seyahate yönelten çeşitli nedenler vardır. Bu nedenler, insanların atmosfer değiştirme isteği ve kişisel etkiler altında kalmasının bir sonucudur.

* Turizm talebi çok yönlüdür ve karmaşık bir özelliğe sahiptir. Fiziksel bir rahatlığa, psikolojik bir mutluluğa ulaşmak için seyahat edenler ile ticari amaçlı seyahat eden insanlar arasında bir farklılık olduğu gibi konaklamanın gerçekleştiği bölgedeki gıda, eğlence, diğer mal ve hizmetler gibi değişik gereksinimlerin baskısı ve yoğunluğuna göre de farklılıklar bulunmaktadır.

* Turizm talebinin ikame olanaklarının fazla olması, turistik tüketimdeki tercihlere ekonomik, sosyal, politik ve mali nitelikteki unsurların etki etmesi turizm talebine aşırı esnek bir özellik kazandırır.

* Turistik tüketime konu olan mal ve hizmetler arasında da aşırı bir rekabet vardır. Bu rekabet kişisel tercihlere bağlı olarak ortaya çıkar.

¹⁷ ÖZTAŞ, s. 54.

¹⁸ OLALI ve TİMUR, s. 195.

¹⁹ SEZGİN, s. 60.

* Turizm talebi ekonomideki lüks ve kültürel nitelikteki diğer mal ve hizmetlerle rekabet halindedir.

* Turistik hareketler belirli mevsimlerde yoğunlaştığı için turizm talebi de mevsimlik bir özellik taşır.

* Turizm talebi ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre de değişiklikler gösterir.²⁰

1.1.2.1 Turizm Talebini Oluşturan Elemanlar

İnsanları seyahate ve turizme yönlendiren ya da iten faktörler genellikle bireysel ve içsel isteklerden kaynaklanan faktörlerdir. Bu faktörler aynı zamanda turistik bölgelerdeki çekici faktörlerle desteklenir. Bu iki güç; bölgesel, ulusal ve uluslar arası düzeyde seyahat talebini yönlendirir. İnsanların genel olarak çok sayıda talep yönlü faktörün etkisi ile seyahate çıktığı kabul edilir. Bu faktörler sağlık, merak, spor, zevk ve eğlenme isteği, din, meslek, tarihsel bağlar, prestij, kültür ve eğitim olarak sıralanabilir.²¹

Turizm ürünleri için bireysel talep oldukça karmaşık bir karar sürecinden geçer. Bu karar sürecinde analiz edilecek olan başlıca seçimler şunlardır²²:

- Talep edilen turizm şekli
- Gidilecek olan bölge
- Kullanılacak olan seyahat aracı
- Konaklama olanakları ve ziyaret edilecek olan çekicilikler
- Satın alma yöntemi yada dağıtım kanalları

²⁰ Nazmi KOZAK ve diğerleri, ss. 63-64.

²¹ İÇÖZ ve KOZAK, ss. 94-98.

²² İÇÖZ ve KOZAK, s. 98.

1.1.2.2 Turizm Talebini Etkileyen Faktörler

Turizm talebini etkileyen çok sayıda ve yapıda faktör bulunmaktadır. Ekonomideki diğer tüm mal ve hizmetlerin talebi genel olarak, bir mal ve rakip/tamamlayıcı mal ve hizmetlerin fiyatına, bireylerin gelir düzeyine, tüketicilerin zevk ve tercihleri ile teknolojiye bağlıdır. Turizm talebini etkileyen faktörler de, temel olarak bu belirtilen faktörler olmasına karşın bunun dışında sayılabilecek diğer bazı değişkenler de talep üzerinde doğrudan etkilidir. Bu faktörler ekonomik, sosyal, politik ve psikolojik faktörler olarak sınıflandırılabilir.²³

Ekonomik Faktörler: Turizm talebini etkileyen ekonomik unsurlar, fiyat düzeyi, gelir düzeyi ve mesafedir. Bütün mal ve hizmetlerde olduğu gibi turizm sektöründe de fiyatların düşmesi, diğer unsurlar aynı kalmak şartıyla, turizm talebini artırmaktadır. Buna karşılık fiyat artışları ise, aynı şartlar içinde talep hacmini azaltmaktadır. Fiyat elastikiyetini etkileyen en önemli husus seyahat maliyetinin turistlerin bütçesindeki payı olmaktadır. Bu payın büyük olması talebin fiyat elastikiyet derecesini artırmaktadır.²⁴

Turistlerin mal ve hizmetlere olan talepleri de kişisel harcanabilir gelir düzeylerinden etkilenir. Kişisel harcanabilir gelir düzeyi artarken turizme olan talep de artmaktadır. Genelde turizmin gelir esnekliğinin 1'den büyük olduğuna inanılır. Turizm, ihtiyatlı bir harcama gerektirdiği için gelirdeki değişimlere karşı oldukça duyarlıdır.²⁵

Uzaklık, turizm talebi açısından caydırıcı bir etki yapan önemli bir faktördür. Bir ülkenin diğer ülkelere olan uzaklığı ve ulaştırma olanakları, aynı zamanda ekonomik bir faktör olarak turizm talebini etkiler. Uzaklık faktörünün talep esnekliği yüksek gelir gruplarında nispeten inelastik, düşük gelir gruplarında ise esnek bir özellik taşır.²⁶

²³ Ozan BAHAR, Metin KOZAK, *Turizm Ekonomisi*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 111.

²⁴ SEZGİN, s. 61.

²⁵ Nazmi KOZAK ve diğerleri, s. 68.

²⁶ İÇÖZ ve KOZAK, ss. 121-122.

Sosyal Faktörler: Turizm talebini etkileyen sosyal faktörler, nüfus yapısı, eğitim düzeyi, meslek, aile durumu, dil güçlükleri, kentleşme düzeyi olarak belirtilebilir. Yapılan araştırmalar kişinin yaşı ile seyahate katılma oranı arasında bağlantı olduğunu ortaya koymuştur. 18-29, 50-59 yaş nüfusunun turizm hareketleri içinde önemli bir paya sahip olduğu görülmüştür. Orta yaş grubundaki insanların yaşamlarını kazanma uğraşları ve aile sorumlulukları nedeniyle nispeten daha az turizme katıldıkları gözlemlenmektedir.²⁷

Eğitim düzeyi ile turizm talebi arasında oldukça güçlü bir ilişki vardır. İyi eğitim almış insanların daha fazla değişik yerleri ve kültürleri tanıma ve öğrenme eğilimleri vardır. Ayrıca eğitim düzeyi yükseldikçe, çeşitli rekreatif faaliyetlere katılma isteği de artmaktadır. Örneğin, konsere gitme, sanat olaylarını izleme, tenis ya da golf oynama, kayak yapma gibi faaliyetlere katılan turistlerin genelde iyi eğitim almış kişiler olduğu bilinmektedir.²⁸

Gelişmiş ülkelerde eğitim, meslek ve gelir düzeyi arasında doğrusal bir ilişki kurulmaktadır. Bir kimsenin eğitim düzeyi yüksek ise, elde edeceği meslek ve gelir düzeyinin de buna paralel olarak artacağı varsayılmaktadır.²⁹

Kişinin evli ya da bekar olması, çocuklu olup olmaması, aile ve akraba bağları gibi aile yapısı da bireylerin turizm hareketlerine katılmasını, konaklama şeklini ve süresini etkilemektedir.

Bir ülkede yabancı dil bakımından yetersizlik birçok kimsenin, yeterli boş zamana sahip olsalar bile, yabancı ülkeleri ziyaret etmelerinde caydırıcı bir etkidir. Bu nedenle, dil açısından birbirine yakın olan ülkeler arasında turizm hareketleri daha yoğundur ve talep kendi diline daha yakın ya da kendi dilini konuşan ülkelere yöneliktir.³⁰

²⁷ Tunca TOSKAY, *Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım*, Der Yayınları, İstanbul, 1983, s. 127.

²⁸ İÇÖZ ve KOZAK, s. 127.

²⁹ Nazmi KOZAK ve diğerleri, s. 70.

³⁰ İÇÖZ ve KOZAK, s. 129.

Sanayi ve hizmet sektörü ile ticaret kesiminin yoğun olduğu büyük yerleşim merkezlerinde yaşayan insanlar, kırsal kesimde yaşayanlara oranla daha fazla seyahat etmekte ve turizm etkinliklerine daha aktif bir şekilde katılmaktadır. Özellikle son yıllarda sanayileşmenin ve buna bağlı olarak kentleşmenin artması ile birlikte, insanların, kentin monoton, sıkıcı yaşama ve çalışma ortamından geçici bir süre için uzaklaşmaları turizm sayesinde olmaktadır.³¹

Politik Faktörler: Turizm hareketlerinin temel özelliği, istikrar ortamında gelişmesidir. Turizm talebi, uluslar arası politik istikrarsızlıklardan, savaş, terör, vb. olaylardan oldukça çabuk etkilenmektedir. Turist gönderen ülke açısından bakıldığında; ülke halkı üzerindeki döviz kısıtlamaları, seyahat belgelerindeki bürokratik engeller, yurtdışına çıkışları kısıtlayan uygulamalar, yurda dönen vatandaşlar için gümrük sınırlamaları talebi etkileyen faktörlerdir. Turist kabul eden ülke açısından bakıldığında; turistler için döviz kısıtlamaları, vize ve kalış sürelerinde kısıtlamalar, mal sahibi olma konusundaki kısıtlamalar, yabancılara yönelik uygulanan vergiler talebi etkileyen faktörlerdir. Ayrıca vize uygulamaları, belirli ülkelere yönelik tehlike iddiası ile sınırlamalar ve belirli uluslar arası kuruluşların iddiası gibi genel politik uygulamalar da talebi etkileyen faktörlerdendir.³²

Psikolojik Faktörler: Turizme katılacak kişinin dinlenmeyi ve gezmeyi amaçladığı düşünülürse, ziyaret ettiği bölgede güven ve emniyet içinde bulunmak isteyeceğini tahmin etmek pek zor değildir. Turistik talebin arttırılabilmesi için ev sahibi ülkede ve özellikle turistik yörelerde, turistleri psikolojik olarak tedirgin edecek bir ortamın bulunmaması gerekir. Emniyet duygusunun yanında, ziyaret edilecek ülkedeki sağlık koşulları ve bölge insanların turiste davranış biçimleri de potansiyel turistleri psikolojik olarak etkileyen unsurlar arasında yer alır.³³

³¹ Nazmi KOZAK ve diğerleri, s. 72.

³² ÖZTAŞ, ss. 58-59.

³³ Hasan Z. DOĞAN, **Gençlik Turizminin Psikolojik Temelleri**, Gençlik Turizmi Konferansı, Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1992, s. 8.

Turistik talep, turistik tüketim ile de sıkı bağlantı halindedir. Bu yüzden turizm talebi, yani turistin davranışlarını pek çok ekonomik ve hissi sebep bir arada tayin etmektedir. Bunların arasında snobizm ve moda faktörlerinin de rolünü unutmamak gerekir. Herhangi bir yere sırf bu yere gitmiş olduklarını ileride söyleyebilmek için gelen turistlerin çokluğu bunu ispatlamaktadır.³⁴

1.2 TURİZMİN EKONOMİK ETKİLERİ

Günümüzde turizm, gelir yaratıcı etkisi, sağladığı döviz girdisi ve istihdam yaratıcı özelliği ile dünya ekonomilerinin önemli sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ekonomik öneminin ön plana çıkması ile birlikte turizm, 21. yüzyıl küresel ekonomide telekomünikasyon ve bilgi teknolojileri ile birlikte en hızlı gelişen sektör olmuştur. Günümüzde ise söz konusu sektör, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede ekonomik büyümenin ve gelişmenin en önemli determinantlarından biri olarak görülmektedir.³⁵

Turizm, günümüzde parasal ve kitlevi bir olay haline gelmiş olup, ülke ekonomileri üzerinde parasal ve reel karakterli etkiler oluşturmaktadır. Turizmin ekonomik etkileri parasal ekonomi üzerinde ve reel ekonomi üzerinde olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

1.2.1 Turizmin Parasal Ekonomi Üzerinde Etkileri

Turistik hareketlerin döviz arzını artırarak ödemeler bilançosu açıklarının azaltılması, milli paraya değer kazandırılması, turizm gelirlerinin tekrar dağılım yoluyla ekonominin canlanması, turistik talep artışlarına paralel olarak yatırımların hızlanması, milli değer üzerindeki katma değer etkisi, devletin vergi gelirlerini

³⁴ Tunay AKOĞLU, *Turizm Olay ve Ekonomisine Toplu Bakış*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul, 1979, s. 54.

³⁵ Ozan BAHAR, *Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi:VAR Analizi Yaklaşımı*, Yönetim ve Ekonomi, Celal Bayar Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, (13). 2, ss. 137-138.

artırıcı rolü ve iç fiyatlar üzerindeki etkileri belli başlı moneter etkinlikler olarak sayılabilir.³⁶

1.2.1.1 Turizmin Dış Ödemeler Dengesine Etkisi

Turizm sektörü ülkeden ülkeye döviz akışına sebep olur. Turizm hareketi sayesinde turist gönderen ülkelerde döviz talebini, döviz kabul eden ülkelerde de döviz arzını artırdığından ülkelerin dış ödemeler dengesini etkilemektedir. Zira arz talep dengesi uyarınca ülkenin ulusal parasının değeri bu hareketten etkilenir. Turizm sektörünün milli ekonomideki ve uluslar arası ekonomik bağlantılardaki rolü ilk olarak ödemeler dengesindeki yeri ile belirtilmiştir. Görünmeyen ithalat şeklinde isimlendirilen pasif dış turizm giderleri ile görünmeyen ihracat olarak adlandırılan aktif dış turizm gelirleri ödemeler dengesinde yer alırlar. Diğer etkenler yanında ülkenin turizm sektörünün gelişme seviyesine bağlı olarak olumlu veya olumsuz etki gösterirler. Turizm sektöründe bir ülkeyi ziyaret eden yabancılara bazı hizmetlerin satılması, yabancı ülkelere giden vatandaşlara da ilgili diğer ülkeler tarafından hizmetlerin sunulması, bu hizmetlerin satın alınması söz konusudur. Böylece turizm hareketlerine ödenen bedeller karşılıklı döviz akımını sağlamaktadır.³⁷

Turizmin döviz arzını artırıcı rolü bir ihracat şekli olmasından kaynaklanmaktadır. Görünmeyen ihracat ve ek ihracat olarak belirlenen turizmin döviz kazandırıcı etkisi incelendiğinde, sektörün net döviz gelir payının bazı şartlara bağlı olduğu görülür:

“* Kazanılan dövizler için yapılan döviz giderleri ile döviz gelirleri oranının 1’in altında olması,

³⁶ ÖZTAŞ, s. 59.

³⁷ Uğur KARAKAYA, 1990’lı Yıllarda Turizm Sektörünün Kalkınma Sürecinde Türk Ekonomisine Etkileri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 77.

* Kazanılan bir birimlik dövizin, milli para olarak fiyatının 1'den büyük olması, diğer bir deyişle net turizm döviz kazançlarının bu kazancı temin etmek için yapılan ve milli para ile belirtilen toplam giderlerden fazla olması,

* Turizm sektörünün döviz kazancı payının söz konusu ülkede turizm sektörü bulunmaması halinde getireceği dövizden daha fazla olması gerekmektedir.”³⁸

Bir ülkenin ödemeler bilançosu, bir yıl içerisinde o ülke sakinleri ile yabancı ülke sakinleri arasında yapılan tüm ekonomik işlemlerin sistematik bir şekilde tutulan kaydı olarak tanımlanmaktadır.³⁹

Ödemeler bilançosu dar ve geniş anlamda olmak üzere iki şekilde tanımlanabilir. Dar anlamda ödemeler bilançosu, genellikle bir yıl içerisinde bir ülkenin yerlileri ile yabancılar arasında yapılan ödemelerin sistematik bir biçimde tutulduğu belgelerdir. Geniş anlamda ödemeler bilançosu ise, belirli bir süre içinde ülkenin yerlileri ile yabancılar arasında meydana gelen ekonomik akımlara bağlı değerlerin, transfer ödemelerinin ve rezervlerde meydana gelen değişikliklerin sistematik ve muhasebe kayıtlarına uygun olarak tespit edildiği istatistiki belgedir.⁴⁰

Ödemeler bilançosu, cari işlemler hesabı, sermaye hesabı, resmi rezerv işlemleri hesabı, net hata ve noksan olarak dört ana gruba ayrılırlar.⁴¹

Cari işlemler kalemi, kendi içinde mal hareketleri (ihracat ve ithalat) ve hizmet hareketleri (hizmetler) olmak üzere ikiye ayrılır. Mal hareketlerinden ilki olan ithalat, ülkeden döviz çıkışına neden olduğundan dolayı negatif değer taşımakta iken, ikincisi olan ihracat ülkeye döviz kazandırdığı için pozitif değer taşımaktadır. Hizmet hareketleri ise, başta faiz gelir ve giderleri olmak üzere turizm gelir ve giderlerini, sermaye gelir ve giderlerini, işçi gelir ve giderlerini, taşımacılık gelir ve giderlerini kapsamaktadır. Sermaye hareketleri bölümü özel ve kamu kuruluşları tarafından bir

³⁸ ÖZTAŞ, s. 60.

³⁹ Halil SEYİTOĞLU, *Uluslararası İktisat*, Güzemcan Yayınları, İstanbul 2007, s. 312.

⁴⁰ Pembegül ÇAKIR, *Türkiye'nin Turizm Gelirlerinin Ödemeler Dengesine Katkısının Analizi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1999, s. 82.

⁴¹ Erdal M. ÜNSAL, *Makro İktisat*, İmaj Yayıncılık, Ankara 2005, s. 73.

ülkeden diğerine gerçekleştirilen uzun ve kısa süreli sermaye ithalatını ve ihracatını temsil eder.⁴²

Bu kalemlerden en önemlisi, cari işlemler hesabında yer alan turizm gelirleridir. Uluslar arası turizmin neden olduğu döviz hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini, turist kabul eden ülkelerin de döviz arzını artırıcı bir rol oynadığından, turizm ekonomik anlamda ülkelerin dış ödemeler dengesini etkilemektedir.⁴³

Ödemeler bilançosundaki yer alan işlemler, ülke ekonomisinin dış alemle olan ilişkilerini ifade ettiğinden, uluslar arası turizmin neden olduğu karşılıklı döviz hareketlerinin ülke ekonomisi açısından önemi, ödemeler dengesi içindeki yeri ile ölçülmektedir. Ödemeler dengesinde cari işlemler bölümünün görünmeyen kalemlere ait bölümünde yer alan dış turizm gelir ve giderlerinin ekonomik etkisinin ölçülmesinde, spesifik olarak düzenlenen dış turizm bilançosundan yararlanılmaktadır.⁴⁴

Turizm gelirleri ile turizm giderleri bir ülkenin dış turizm bilançosunu oluşturmaktadır. Tablo 2'den de görüldüğü gibi, dış turizm bilançosu, aktif dış turizm ve pasif dış turizm olarak iki kolona sahiptir. Burada, turistlerin konaklama gelirlerinin yanı sıra yabancı sermaye, kira, hediye eşya, eğitim vs. gelirler aktif dış turizm kolonunda yer almaktadır. Benzer uygulama, ülke dışındaki turizm amaçlı harcamalar, kira ve komisyon ödemeleri, yabancı sermaye, reklam ve tanıtım, eğitim, mal dışalım vs. için yapılan giderleri pasif dış turizm kolonunda yer almaktadır. Az gelişmiş ülkelerde bu fark turizm gelirleri lehine oldukça yüksek olmakla birlikte, gelişmiş ülkelerde fark negatif veya pozitif olabilmektedir. Aynı zamanda gelişmiş ülkelerde bilançonun her iki tarafında yer alan miktar da oldukça yüksektir. Turizm bilançosunda yer alan fazlalık kuşkusuz ödemeler dengesine olumlu etkide bulunacaktır.⁴⁵

⁴² Kurban ÜNLÜÖNEN ve Ahmet TAYFUN, *Ekonomi*, Nobel Yayın Dağıtım, İzmir, 2005, s. 271.

⁴³ Erol BULUT, *Türk Turizminin Dünyadaki Yeri ve Dış Ödemeler Bilançosundaki Etkisi*, Gazi Üniversitesi İ.B.F. Dergisi, Cilt: 2, Sayı:3, ss. 71-86.

⁴⁴ OLALI ve TİMUR, s. 94.

⁴⁵ İÇÖZ ve KOZAK, ss. 197-198.

Tablo 2. Dış Turizm Bilançosu.

Aktif Dış Turizm (Turizm Gelirleri)	Pasif Dış Turizm (Turizm Giderleri)
Turistlerin ülkedeki konaklama, ulaştırma, yeme-içme, eğlence vb. ödemeler	Vatandaşların ülke dışındaki konaklama, ulaştırma, yeme-içme eğlence vb. giderleri
Turistik tüketim malları ve hediyelik eşya dışsatımı	Turistik tüketim malları ve hediyelik eşya dışalım
Turizm amaçlı dış yatırımlar ve ülkeye kar transferi	Turizm amaçlı yabancı sermaye yatırımları ve ülke dışına kar transferi
Yabancıların kiraladıkları turizm amaçlı tesisleri kira gelirleri	Yabancı ülkelerdeki turizm amaçlı kiralanan tesislere yapılan ödemeler
Yabancı personelin eğitimi için yapılan ödemeler	Yabancı ülkelerdeki personel için yapılan eğitim giderleri
Yabancıların ülkedeki turizm amaçlı reklam ve tanıtım harcamaları	Yabancı ülkelerde yapılan turizm amaçlı reklam ve tanıtım giderleri
Yabancı turizm işletmelerinden alınan komisyonlar	Yabancı turizm işletmelerine ödenen komisyonlar
Yabancıların ülkedeki banka ve sigorta kuruluşlarına yaptığı ödemeler	Yerli işletmelerin dış ülkelerdeki banka ve sigorta kuruluşlarına yaptığı ödemeler
Diğer döviz girdileri	Diğer döviz çıktıları
Net giderler	Net gelirler

Kaynak: Orhan İÇÖZ, Metin KOZAK, **Turizm Ekonomisi Turizmin Makro ve Mikro Ekonomik Etkileri**, Turhan Kitapevi, Ankara 2002, s. 198.

Turizmin ödemeler dengesi üzerindeki etkileri genellikle iki yönde görülür:⁴⁶

1. Ülke vatandaşlarının yurt dışına çıkması sonucu meydana gelen etkiler: Bunlar, ülke dışına döviz çıkışına yol açacağı için ödemeler dengesini olumsuz etkiler.

2. Ülkeye yurt dışından giriş yapanların yarattığı etkiler: Bunlar, ülkeye gelen turistlerin yaptığı konaklama, eğlence, alışveriş, ulaştırma gibi harcamalardır. Bu harcamalardan elde edilen dövizler ödemeler dengesini olumlu yönde etkiler.

Turizmle ilgili olarak bir ülkenin turistik döviz kazançları, turistik döviz kayıplarından daha fazla olduğu sürece, turizmin ödemeler dengesine olumlu katkısı

⁴⁶ İÇÖZ ve KOZAK, s. 206.

olmakta, giderlerin gelirlerden büyük olması durumunda ise ödemeler dengesine olumsuz katkısı olmaktadır.

Turizm hareketleri ödemeler dengesi açık veren ülkeler için olduğu kadar ödemeler dengesi fazla veren ülkeler için de önemli bir araç konumuna gelmiştir. Ödemeler dengesinin fazla vermesi ile birlikte vatandaşların ülke içinde mal ve hizmet talebini artırmaları ülke içindeki enflasyon oranının yükselmesine yol açmaktadır. Ödemeler dengesi fazla veren ülkelerin başında gelen Japonya, vatandaşlarını dış turizme teşvik etmektedir.⁴⁷

1.2.1.2 Turizmin Gelir Üzerindeki Etkisi

Ülkeye gelen turistlerin ve iç turizme katılan ülke vatandaşlarının yapmış oldukları turistik tüketim harcamaları ile artan turizm talebini karşılamak amacıyla yapılan turistik yatırımlar, hizmet kalitesini yükseltmek amacıyla yapılan turistik tüketim harcamaları gerek turizm sektöründe, gerekse sektörü besleyen diğer sektörlerdeki üretim faktörlerinin gelirlerini oluşturur.⁴⁸

Bir ülkede ya da yörede turistlerin yapmış oldukları harcamalar doğrudan ve dolaylı gelir etkisi yaratır.⁴⁹ Ülkeye gelen yabancı turistlerin ve iç turizme katılan ülke vatandaşlarının yaptıkları turistik tüketim harcamaları doğrudan gelir etkisi yaratırken, turizm sektörüyle bağı olan ve bu harcamaları doğrudan gelir olarak elde eden birimlerin yaptıkları harcamalar ise dolaylı gelir etkisi yaratmaktadır. Bu harcamalar, ekonomi içinde devrederek gelir-harcama akımları şeklinde yeni gelirlerin yaratılmasına neden olur. Bu mekanizmanın işlemesi ile ortaya çıkan nihai turizm geliri, iç ve dış turistlerin yapmış oldukları turistik harcamalardan oldukça fazladır.⁵⁰

⁴⁷ İÇÖZ ve KOZAK, ss. 198-199.

⁴⁸ ÖZTAŞ, s. 61.

⁴⁹ Robert McINTOSH and Charles R. GOELDNER, *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*, sixth edit, John Wiley Sons, Inc., New York 1990, s. 279.

⁵⁰ OLALI ve TİMUR, ss. 106-107.

Turizm sektörünün yarattığı geliri ölçebilmek için, turizmle ilgili faaliyet alanlarında toplam üretimde bulunan ve turizme aktarılan payın bulunması gerekir. Böylece, diğer sektörlerden bir kısmı, turizm sektörüne aktarılan mal ve hizmetleri ürettiğine ve turizme yönelik çalışan bu sektörler de başka sektörlerden girdiler satın aldıklarına göre, ortaya gelir yaratma süreci çıkmaktadır. Örneğin, oteller ve lokantalar yiyecek-içecek maddeleri teminini iç piyasadan karşılamakta ve böylece iç gelirlerin ortaya çıkması gerçekleşmektedir. Toptancılar ve imalatçılar da bu ürünleri, çiftçilerden veya köylülerden satın aldıklarına göre, yaratılan gelir tarım kesimine kadar uzanmaktadır. Böylece turist harcamaları, üretimin yapıldığı yere kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır.⁵¹

Modern toplumlarda, hemen hemen herkes gelirini para olarak elde edip harcamalarını da para olarak yaptığından, harcamalar gelir oluşturarak, gelirler harcamaya çevrilerek toplum içinde devamlı bir akım meydana gelir. Gelir akımı içinde her yeni harcama diğer gruplar için gelir oluşturacağından, bu hareketi gelirin tekrar dağılımı olarak nitelendirmek mümkündür. Bu dağılım sonucunda ortaya çıkan gelir etkisini çarpan kavram ile açıklaması gerekir.⁵²

Turistlerin yapmış oldukları bir birimlik harcamanın ülke ekonomisinde yaratacağı gelir artışını bulabilmek amacıyla Keynesyen çarpan modelinin, sektöre uygun olarak formüle edilmesi gerekir. Bu amaca yönelik olarak yapılmış birçok formülasyon içerisinde, verilerin bulunabilirliği ve açıklayıcılığı çerçevesinde D.E. Lundberg'in formülasyonunun kullanılması tercih edilmiştir. Buna göre turistik çarpan katsayısı;

$$kt = 1-s / 1-c + m$$

Formülde;

kt: Turistik çarpan katsayısı

s: Turistik harcamalar içerisinde ithal malı kullanma oranı

c: Marjinal tüketim eğilimi

⁵¹ Muhsin KAR, Ebru ZORKİRİŞÇİ, Metin YILDIRIM, **Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme**, Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi (8), 2004, s. 90.

⁵² John BRYDEN, **Tourism And Development**, Cambridge University Pres, Cambridge, 1983, s. 73.

m: Ülke vatandaşlarının yurt dışında marjinal tüketim eğilimini gösterir.⁵³

Böylece turizm sektöründen elde edilen bir birimlik gelirin el değiştirerek ilk aşamada elde edilen turizm gelirinden daha yüksek miktarda bölge ya da ülke ekonomisine etki etmesi çarpan etkisi olarak açıklanır. Hesaplanan çarpan katsayısı ekonomide fazladan ne kadar gelir yaratıldığını ya da turizm gelirlerinin ne kadar etkin olduğunu ölçmektedir.⁵⁴

Turizmin gelir etkisini tam olarak ortaya koyabilmek bakımından, turistik tüketim harcamalarının gelir etkisi yanında, turistik yatırım harcamalarının da gelir etkisine bakmak gerekir. Turizm sektöründe yapılan harcamaların yanı sıra turistik yatırım harcamaları da ekonomi içerisinde harcama-gelir akımına yol açarak, başlangıçtaki ilk yatırım harcamasını aşan bir gelir yaratır. Bir ülkede toplam turizm yatırımlarında meydana gelen her artış toplam fiili talebi de etkileyeceği için ulusal gelirde artışlara neden olur. Ekonomideki her yatırım gibi turistik yatırımlar da gelir artışına yol açar ancak yatırım hacmindeki değişikliklerin gelir düzeyine etki derecesi marjinal tüketimin eğilimine bağlı olarak ortaya çıkar. Turizm sektöründe belli bir otonom yatırımın kendisinden kaç kat fazla gelir yaratacağını gösteren katsayıya turizm yatırım çoğaltanı denir. Turistik yatırımların gelir etkisi aşağıdaki denklem yardımıyla açıklanmaktadır.⁵⁵

$$\Delta Y = K_t \cdot \Delta I_t \quad K_t = 1 / 1 - mpc$$

Formülde yer alan,

ΔY : Gelir artışını

ΔI_t : Turistik yatırımlardaki artışı

K_t : Turistik yatırım çoğaltanını

Mpc : Marjinal tüketim eğilimini ifade etmektedir.

⁵³ Turizm Bakanlığı Yatırımlar Genel Müdürlüğü Araştırma ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı, **Turizmin Katma Değeri ve Çoğaltan Katsayısı**, Yayın No:1993/1, ss. 65-66.

⁵⁴ TUTAR ve TUTAR, s. 47.

⁵⁵ Nagihan OKTAYER, Nazan SUSAM, Murat ÇAK, **Türkiye’de Turizm Ekonomisi**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No:2007-69, s. 103.

Turist dolarının etkisi, ithal edilmiş mal ve hizmetlerin miktarı arttıkça azalmaktadır. Yerel halk, doların elden ele dolaşması sırasında kazandığı ve tasarruf ettiği geliri banka hesabından çekip, hane halkının ihtiyacı olan ithal mal ve hizmetleri satın aldıkça, turizm geliri çarpanının karlılığı eriyip gitmektedir. Turizm emek-yoğun ağırlıklı bir sektör olduğu için bir fabrikanın yarattığı çarpan etkisinden daha büyük bir katsayıya sahiptir. Ayrıca, turizm sektöründe değişik yörelerde imal edilen mallar turistik bölgelere sevk edilir ve perakendeci kuruluşlarla satışı sağlanır. Turizm küçük ölçekli birimlere de ekonomik katkı sağlamaktadır. Turistten elde edilen gelir o yöre halkının refahını artırır.⁵⁶

Turizm gelir çarpanı her zaman avantajlı değildir. Turistler tarafından tüketim alanında harcanan para bazen fayda sağlamayıp akıp gidecektir. Ekonomide buna sızıntı denilmektedir. Örneğin, bir turistik bölge başka bir bölgeden mal ithal ederse bu mallara ödenmek üzere para turistik para turistik bölgeyi terk edecek ve o yörenin gelir çarpan etkisi azalacaktır. Her şeye rağmen yöresel mağazalar, nakliye şirketleri, ithalatçılar, sızıntının yok edilmesine yardımcı olmak amacı ile bu malların yerel bölgede iş imkanı yaratarak üretilmesine çalışılmaktadır.⁵⁷

1.2.1.3 Turizmin Kamu Gelir ve Harcamalarına Etkisi

Turizmin parasal ekonomi üzerindeki etkilerini devlet açısından incelediğimizde, konuyu iki yönden ele almamız gerekmektedir. Bunlardan ilki devletin turizm sayesinde elde ettiği gelirler olurken, ikincisi devletin turizm sektörüne yönelik olarak yaptığı harcamalardır.

Devletin iç ve dış turizmden elde ettiği gelirler; turizm yatırımlarından ve turistik tesislerde çalışanların kazançlarından alınan doğrudan vergileri, gümrük resimleri ve harçları, turistlerin tüketmiş oldukları mal ve hizmetlerden alınan dolaylı

⁵⁶ Michael M. COLTMAN, *Introduction To Trade And Tourism An International Approach*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1989, s. 224.

⁵⁷ ÇAKIR, s. 68.

vergileri, sektöre verilen kredilerin faizleri, kamunun mülkiyetindeki tesislerden elde edilen gelirleri kapsar.⁵⁸

Devletin uluslar arası turizm harcamalarından elde ettikleri vergi gelirlerini ayrıntılı bir analizi yapıldığında:⁵⁹

1. Devletin ilk olarak turistlere satılmak üzere dışalım yapılan maddelerden gümrük vergisi aldığı ve turizm sektörü ile mal ve hizmetlerden de bazı doğrudan ve dolaylı vergilerle bir kazanç sağladığı görülmektedir. Devletin bu şekildeki gelirleri ülkede yürürlükte olan vergi sistemine ve gümrük gelirleri açısından da turizm sektörünün yapmakta olduğu tüketim ve yatırım mallarının dışalımına bağlıdır.

2. Devlet ikinci olarak, turizm sektöründeki işletmelerden ve bunların gelirlerinden, turizm faaliyetlerinden sağlanan diğer kazançlardan, özellikle turizm sektöründe kullanılan üretim faktörlerinden bazı doğrudan vergiler almaktadır. Ayrıca turizm sektörünün diğer sektörlere sattığı bazı ara mal ve yatırım mallarından elde edilen kazançlardan da doğrudan vergi alabilmektedir. Devlet bazı durumlarda işletmelere devamlı ve geçici birtakım bağışıklıklar ve istisnalar sağlar. Turizm işletmelerinden elde edilen vergilerin yanı sıra, devlet hava meydanları ve benzeri kamu hizmetlerinden alınan vergi ve harçlar gibi birtakım vergi gelirleri de elde eder. Bu vergiler bazen devletin bu vergiler için yaptığı giderleri aşmakta ya da yalnızca karşılamaktadır. Bu durumda turistlere ve hizmetlerden yararlanan sektöre sağlanan bir sübvansiyon söz konusudur.

3. Devletin diğer vergi gelirleri de; sermaye şirketleri, kooperatifler, iktisadi kamu kuruluşları ve vakıflara ait olan turistik işletmelerin safi gelirlerinin belli bir yüzdesinin kurumlar vergisi olarak tahsil etmesi şeklinde elde ettiği gelirlerdir. Ayrıca konaklama işletmeleri ile yiyecek-içecek işletmelerinden gelir vergisi ve satılan tüketim mallarından ve sağlanan hizmetlerden elde edilen katma değer vergisi gibi vergiler de turizm sektöründen elde edilen dolaylı vergilere dahil edilebilir.

⁵⁸ TUTAR ve TUTAR, s. 54.

⁵⁹ İÇÖZ ve KOZAK, ss. 211-212.

4. Devlet aktif ve pasif dış turizmden de gelir elde eder. Ülkeye gelen turistlerden elde edilen gelirlerin yanı sıra, ülke dışına giden vatandaşlardan alınan konut fonu ve yurt dışından getirilen bazı eşyalardan da gümrük vergisi alınmaktadır.

5. Dış turizmden elde edilen gelirlerin yanı sıra iç turistik tüketim harcamaları da yukarıda belirtilen şekillerde devlet için gelir yaratıcı bir faktör olarak ortaya çıkar.

Devlet gelirleri, genellikle vergi gelirleri şeklinde olmakta ve devletin turizmden elde ettiği gelirler, vergi gelirlerini sağlama iradesi ve uygulamasına bağlı olarak vergi tekniklerinin bir fonksiyonu şeklindedir.

Turistik tüketim harcamalarının devlet gelirlerini artırıcı etkisi yanında devletin turizmi teşvik etmek, turizm için gerekli alt yapıyı hazırlamak için yaptığı harcamalar da vardır. Devlet harcamaları sadece turistlere ve turizm sektörüne yapılan kamusal hizmetlerin giderlerinden ibaret olmayıp, turistik altyapı ve diğer kamusal kolaylaştırıcı tesis yatırımları ile hava meydanlarının, ulaştırmanın ve turistlerin faydalandıkları diğer hizmetlerin giderlerini de kapsamaktadır. Bu harcamalara, turistik amaçlarla kamu hizmetlerinde çalıştırılan personelin indirek gider etkisi yaratan ücretlerinin de eklenmesi gerekir.⁶⁰

Turizm devlet gelirlerini artırmakla birlikte, altyapının ve üstyapının geliştirilmesini ve iyileştirilmesini, sektörel gelişmenin sağlanmasını ve benzeri sebeplerle turizm sektörüne yapılan devlet harcamalarını da artırmakta, bu durum özellikle gelişmekte olan ülkelerde vergi karakterli gelir etkisini azaltmaktadır.⁶¹

Devlet çeşitli vergiler ile elde ettiği gelirleri; turizmi geliştirme, reklam ve tanıtma, eğitim projeleri, belirli turistik faaliyetlerin işletilmesi, alt yapı ve üst yapı giderleri ile tekrar turizm sektörüne aktarmakta ve sektörün gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

⁶⁰ OLALI ve TİMUR, s. 143.

⁶¹ TUTAR ve TUTAR, s. 54.

Hesaplanması zor olmakla birlikte, turizm sektöründe kullanılan üretim faktörlerinin aynı değerlerle ekonominin başka sektörlerinde kullanılması halinde, devletin elde edeceği net gelirlerle dolaylı vergi gelirleri toplamından, turizmden sağlanan vergi, resim, harçlar ve turizm sektörüne ödenen sübvansiyonların çıkarılması halinde net gelir etkisi bulunur.⁶²

1.2.1.4 Turizmin Mal ve Hizmet Fiyatlarına Etkisi

Fiyat gerek ulusal gerekse uluslar arası piyasada turizm talebini etkileyen önemli ekonomik faktörlerden birisidir. Fiyat, turist gönderen ülke açısından ele alındığında gidilen yerin çekim gücü, ulaşılabilirlik şartları, seyahat öncesi bilgi ve hizmetler, ilişkiler ve çekim merkezi imajı gibi faktörlerle birlikte turist çeken ülkeye yönelik talebin belirleyicisi olmaktadır. Yani iç fiyatlar ve turist gönderen ülkedeki turistik fiyatlar turist çeken ülkenin uluslar arası turizm piyasasındaki payını etkilemektedir.⁶³

Fiyat konusunda turizm talebi açısından yaklaşım yapıldığında, turizm talebi ile turistik mal ve hizmet fiyatları arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu görülür. Turistik mal ve hizmet fiyatlarında bir düşme olduğunda, bir taraftan tüketim kalıbı yeniden şekillenirken, diğer taraftan da toplam arz miktarında değişimler olur ve turist adayı bu durumda gerçek bir alternatif ile karşılaşır. Turist adayının fiyata verdiği önem seyahat ve konaklamaya verdiği önemden az ise, turistik tüketim gerçekleşir ve turist adayı gerçek turist olur. Bu aşamada fiyat, herhangi bir mal ve hizmetin fiyatına oranla turizm talebi üzerinde daha büyük bir etki gösterir.⁶⁴

Enflasyon, bir ekonomide para miktarının, yine o ekonomideki mal ve hizmetler miktarına göre daha fazla artması nedeni ile fiyatlar genel düzeyinde ortaya çıkan sürekli ve önemli bir artış olarak tanımlanmaktadır.⁶⁵

⁶² OLALI ve TİMUR, s. 146.

⁶³ OLALI ve TİMUR, ss. 137-138.

⁶⁴ OLALI ve TİMUR, s. 138.

⁶⁵ Tefik PEKİN, Makro Ekonomi, Para, Milli Gelir, İstihdam, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1988, s. 49.

Turizmin, bir ülkede enflasyonu artırarak para değerinin düşmesine ve fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine yol açan dinamik bir olay olması ve turizm sektörünün de turistik ihtiyaçları karşılamak için diğer sektörlerden yararlandığı için enflasyonist baskıyı artırdığı söylenebilir. Turizm sektörü taşıdığı özellikler nedeniyle, turistik mal ve hizmetlerin fiyatlarında meydana gelecek bir artış otomatik olarak bir enflasyon faktörü olacak ve bu fiyat artışları kısmen kısa bir süre içinde coğrafi olarak yoğunlaşmış turistik akımlardan dolayı yüksek bir düzeye çıkacaktır. Turizmin bu enflasyonist karakteri hem yöre halkı, hem de ekonomi için önemli bir maliyet oluşturmaktadır. Bölgede artan toprak değerleri, bir anlamda arazi sahibi bölge halkına gelir sağlarken, diğer taraftan tarım alanlarının kaybedilmesine neden olabilir.⁶⁶

Enflasyonun turizm sektörüne etkisi ise genellikle iç turistik talebin azalması ile sonuçlanmaktadır. Çünkü enflasyon, özellikle orta gelir grubunda tasarruf yapma ve kültürel ihtiyaçlara fon ayırabilme imkanlarını ortadan kaldırmaktadır. Öte yandan yurt içinde fiyatlar hızla artarken, döviz kurundaki artış bunun gerisinde kalıyorsa bu durum yabancı turistler için fiyatların artması anlamına gelir. Aynı durum yerli turistler açısından ele alındığında, yurt dışındaki fiyatlar daha cazip hale geleceğinden pasif dış turizm talebi artacaktır. Bunun dışında, ülke içinde yaşanan enflasyonun sosyal etkileri turizm sektörünü de olumsuz yönde etkileyecektir.⁶⁷

1.2.2 Turizmin Reel Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Turizmin parasal etkilerinin yanında, ekonomide oluşturduğu reel etkileri de bulunmaktadır. Bunlar, istihdam etkisi, ekonominin diğer sektörlerine etkisi ve altyapı ve üstyapı üzerindeki etkileri olarak sayılabilir.

1.2.2.1 Turizmin İstihdam Üzerindeki Etkisi

Turizm sektörünün emek yoğun bir sektör olması ve yapısal özellikleri, diğer sektörlerden farklı olması sonucunu doğurmaktadır. Turizm sektöründe makineleşme

⁶⁶ İÇÖZ ve KOZAK, ss. 218-219.

⁶⁷ TUTAR ve TUTAR, ss. 53-54.

ve otomasyon bazı bilgisayar sistemlerinin kullanımı dışında oldukça sınırlıdır. Bu nedenle turizm, sektörde emek yoğun üretimin hakim olması nedeniyle yüksek oranda doğrudan istihdam etkisi yaratırken, sektöre mal ve hizmet veren diğer yan sektörlerde yeni iş olanakları sağlayarak istihdam etkisi yaratır. Bir ekonomide çeşitlilik ve entegrasyon yaratılan dolaylı istihdamın sayısını artıran bir faktördür.⁶⁸

Bir ülke ekonomisinde ve turizm sektöründe, turizm sayesinde artırılan üç tip istihdam vardır. Bunlar:

“1. Otel, motel, restoran gibi turizm sektöründe yer alan tesislerdeki turist harcamaları nedeni ile, bu tesislerde yaratılan doğrudan istihdam,

2. Turizm sektörünün arz bölümünde yer alıp, turistik harcamalar sonucu oluşmayan, fakat turizmle ilgili, sektöre girdi veren diğer sektörlerde oluşan dolaylı istihdam,

3. Bölge halkının turizmden kazandığı gelirin yeniden harcanması sayesinde ve bir bakıma turizm çarpanının etkileri sonucu ortaya çıkan ek istihdam ya da uyarılmış istihdamdır.”⁶⁹

Bu sınıflandırmaya göre, turizm harcamalarının ilk aşamasında elde edilen gelirler, turistik işletmelerde doğrudan istihdam etkisi yaratırken, sektöre girdi veren ve turizm sektörüyle ilgili diğer sektörlerde de dolaylı istihdam meydana gelir. Dolaylı istihdam, turizmden gelir elde eden turistik işletmelerin faaliyetlerini sürdürebilmek için diğer sektörlerden yararlanması ve hammadde almaları nedeniyle, bu sektördeki istihdam hacminin artması ile ortaya çıkar. Ek istihdam ya da uyarılmış istihdam ise turizm nedeniyle gelirleri artan ve yaşam düzeyleri yükselen bölge halkının elde ettikleri bu geliri, gerek bölge ekonomisinde, gerekse ülke ekonomisinde harcamaları sonucu, ekonominin diğer sektörlerinde istihdam hacminin artmasına yol açarak ortaya çıkmaktadır.⁷⁰

⁶⁸ İÇÖZ ve KOZAK, s. 229.

⁶⁹ Adem ŞAHİN, *İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye’de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi*, TOBB Yayınları, Yayın No: Genel 149, Ar-Ge 61, 1993, s. 53.

⁷⁰ İÇÖZ ve KOZAK, s. 229.

Turizm harcamalarının istihdam etkisi, turizm talebinin yoğunluğuna bağlıdır. Diğer bir deyişle, bir ülkeye ya da bölgeye karşı olan turistik talep ne kadar artıyorsa, turizmin o ülke ya da bölgedeki doğrudan veya dolaylı istihdam etkisi o kadar fazla olacaktır. Yani istihdam artışı, talep artışına paralellik gösterecektir. Turizm talebindeki artışa cevap verebilmek, turistik tesis yatırımlarının artması ile mümkündür. Turistik tesis yatırımları işgücü talebini arttıracak gibi, talebin mevsimlik dalgalanma özelliği sebebiyle yoğun mevsimlerde turistik işletmelerin de işgücü talebi yükselecektir. İşgücü talebinin mevsim dışında azalıyor olmasına rağmen, yine de bir devamlılık görülecektir.⁷¹

Turizm sektöründe istihdamın yarattığı başlıca sonuçları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

“* Turizmin mevsimsellik özelliği, yoğun sezonda istihdam edilen eleman sayısını artırması, ülke ekonomisi açısından olumlu bir katkıdır, ancak sezonda istihdam edilen personelin sezon dışında çıkarılması, ekonomide bir istihdam fazlası yaratacaktır. Turizmin bu olumsuz etkisini hafifletmek için turizm sezonunda istihdam edilen geçici personelin öğrenci ya da benzeri boş zamana sahip elemanların çalıştırılması bir çözüm olarak görülmektedir.

* Turizm sektöründe en fazla iş olanaklarının olduğu otel, motel gibi işletmeler büyük sermaye gerektiren kuruluşlardır. Bununla birlikte daha az kuruluş maliyetini gerektiren yan tesislerde büyük sermaye gereksinimi yoktur. Bu durum girişimcileri caydırıcı bir etkidir. Devletin turizm sektöründe daha fazla istihdam alanı yaratmak için bu sektörü teşvik etmesi gerekir.

* Turistik istihdamın bir başka özelliği de, çoğunlukla yarı nitelikli ve nitelikli personele nispeten daha az istihdam alanı yaratmasıdır. Çünkü turizm sektöründe profesyonel ve mesleki düzeyde az sayıda elemana ihtiyaç vardır. Nitekim kaliteli personel devamlı, nitelikli olmayan personel ise mevsimlik olarak yada yarı zamanlı istihdam edilmektedir. Turizmde istihdamın bu özelliği, sektörde

⁷¹ Edward INSKEEP, *Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1991, ss. 368-370.

çalışma veriminin düşük olmasına ve bunun da bölgesel ekonomik gelişme üzerinde zayıflatıcı etki yapmasına neden olmaktadır.

* Turizmin yarattığı istihdam etkisi çoğunlukla gizlidir. Çünkü turizm, yoğun sezon süresince, diğer sektörlerden iş gücü transfer edebilir ve bu kişiler istihdam hesaplamalarına dahil edilmezler. Bu da turizmin istihdam üzerindeki etkilerini değerlendirmeyi zorlaştıran bir etkidir. Nitekim, bu sektörde çalıştırılanların önemli bir bölümü de sigortasızdır. Böylece, bu kişiler bir taraftan turizm sektöründe istihdam edilirken, diğer taraftan da işsiz olarak kayıtlara geçmektedir.”⁷²

1.2.2.3 Turizmin Ekonominin Diğer Sektörlerine Etkisi

Ekonomiye önemli katkılar sağlayan turizm sektörü yapısı itibariyle tarım, sanayi ve hizmetler sektörüyle ilişki içindedir. Ülke ekonomisinde iç ve dış turizm hareketlerinin yarattığı tüketim-gelir hacmi özellikle tarım sektöründe ve turizm sektörü ile birlikte diğer sektörlerde de bir canlanma ve harekete neden olur. Ekonomide sektörlerin birbirlerine sağladıkları mal ve hizmet miktarı ile üretim miktarı arasındaki ilişkiler en geniş anlamda, sektörler arası bağımlılık olarak adlandırılmaktadır. Ekonomide sektörler arası ilişkinin biçimi ve yönü girdi-çıkıtı tabloları yardımıyla incelenebilmektedir. Yapılan girdi-çıkıtı analizlerine göre, turizm sektörünün girdi kullanımı yoluyla uyardığı 37 tane alt sektör bulunmaktadır.⁷³

Turizmin etkilediği sektörlerden en önemlisi olan tarım sektöründe, turizmin gelişmesine paralel olarak üretim artışı olmakta ve bu üretim artışı da yeni istihdam fırsatlarının doğmasına neden olmaktadır.

Turizmin tarım sektörü üzerindeki gelir yaratıcı etkisi iki açıdan değerlendirilebilir:

⁷² İÇÖZ ve KOZAK, ss. 245-246.

⁷³ Hacı Mehmet YILDIRIM, *Türkiye’de Turizmin Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisinin Analizi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2008, s. 51.

“1. Turistik bölgelerde artan turizm talebine paralel olarak, turistin yeme içme ihtiyacını karşılayan tarım ürünlerine olan talebin artması sonucu, tarım sektöründe yer alan kişilerin ürünleri daha iyi değerlendirir ve böylece bu kişilerin gelirlerinde artış olur.

2. Kırsal turizmin gelişmesi ile turistik bölgelerde arazi sahibi olan yöre halkı bu arazilerin kamp alanı olarak turizme açılması sayesinde ek bir gelir elde etme olanağına kavuşur.”⁷⁴

Yerli halkın tarımsal ürün talebi yanında, iç ve dış turizmin yarattığı ek talep ve turizm mevsimindeki kısa süreli bölgesel fiyat artışları tarım sektörünün toplam gelirini artırdığı gibi, turistik yiyecek-içecek işletmelerinin işlenmiş tarım ürünleri ve turfanda meyve ve sebze talepleri, bu faaliyet alanlarında bir canlanmaya neden olur.⁷⁵

Tarımsal ürünlere yönelik direkt tüketim harcamaları yanında, turizmden gelir elde edenlerin harcamaları da dolaylı gelir etkisini yaratır. Milli tarım ürünleri piyasasında meydana gelen talep kaymaları bir dereceye kadar turizm talebi tarafından giderildiğinden, dolaylı gelir etkisi tahmin edilenden de fazla olmaktadır.⁷⁶

Yöredeki arazi fiyatlarının çok hızlı artış göstererek bölge halkının mülk edinmesinin zorlaşması, tarım sektöründen turizm sektörüne doğru işgücü akımı olması ya da turizm sektörüne olan tahsisler yüzünden kullanılabilir tarım alanlarının daralması, turizmin, tarım sektörü üzerindeki olumsuz etkilerindendir.

Turizm sektörünün sanayi sektörüne etkileri üç grupta incelenebilir. Bu alt sektörler arasında; tüketim malı üreten sanayiler, ara malı üreten sanayiler ve yatırım malı üreten sanayiler ele alındığında turizmin bu sektörler üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülür. İlk olarak tüketim malı üreten sanayiler üzerinde turizmin etkisinin fazla olduğu görülür. Turistik ihtiyaçların karşılanması amacıyla gıda ve

⁷⁴ İÇÖZ ve KOZAK, s. 253.

⁷⁵ M. Zeki DİNÇER, *Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1993, ss. 93-94.

⁷⁶ Brian H. ARCHER, *The Impact of Domestic Tourism*, University of Vales Pres, Banger, 1973, s. 78.

içki arzının artırılması ve turizmin yoğun olduğu merkezlerde turistik talebin yönlendirdiği mal ve hizmetlerin üretilmesi buna örnek olarak verilebilir. İkinci olarak ele alınan ara malı üreten sanayilerde ise, özellikle deri ve deri mamulleri ile seramik sanayi üzerinde turizmin etkili olduğu görülür. Deri mamulleri esasen bir ihraç malıdır. Ancak bu mamuller turizmde girdi olarak kullanılması suretiyle, turistlere satılan deri konfeksiyon ürünleri üretilmektedir. Bu satışları ek ihracat olarak düşünmek mümkündür. Son olarak da yatırım malları üreten sanayiler üzerinde turizmin etkisi oldukça azdır. Özellikle, turizmin ulaşımını sağlamak amacıyla yol yapımı, turistik konaklama tesislerinin yapımında arazi düzenlemeleri, iş makineleri gibi ağır sanayi mallarına talep yaratır. Turizmin sanayi sektörü ile etkileşimleri ne kadar kuvvetli ise turizmden elde edilen gelirin sızıntısı o kadar azalmış olacaktır.⁷⁷

Turizmin sanayi üzerinde yarattığı diğer bir etki de, çevre kirlenmesinin önlenmesi için, sanayi kuruluşlarının çeşitli uygulamalarla tedbir almalarını teşvik etmesidir.

Turizmin gelişmesi, bir yörede turistik hareketlerin ve turistik yatırımların artması, ulusal ekonomik yapıda değişikliklere yol açtığı gibi, hizmet sektörünün de giderek artan oranda önem kazanmasına ve gelişmesine neden olur. Hizmet üretiminin belli kıstasları ve özellikleri yanında, turistik hizmetlerde aranan özellikler, üçüncü üretim sektöründe bir farklılaşmaya yol açar.⁷⁸

Bir hizmet üretimi olan turizmin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmayı gerçekleştiren faktörlerden bir olarak kabul edilmesi, hizmet sektörünü ne kadar etkilediğini kanıtlar. Ayrıca işsizliğin önlenmesini veya azaltılmasını amaçlayan ekonomi politikaları, emek-yoğun üretim tekniğini genellikle benimsediğinden, turizm ayrı bir önem kazanmaktadır.⁷⁹

⁷⁷ Sönmez YILDIRIM, *Turizmin Ekonomik Boyutları ve Türk Turizminin Ekonomiye Etkileri*, Bizim Büro Yayınevi, Ankara, 1997, s. 75.

⁷⁸ TUTAR ve TUTAR, s. 57.

⁷⁹ ÇAKIR, s. 79.

Turizmin hizmet sektörü üzerindeki etkileri beş aşamada sıralanabilir:

- “1. Cari tüketimle ilgili üçüncü üretim sektörünü geliştirir.
2. Donatım sanatları ile ilgili üçüncü üretim sektörünü geliştirir.
3. Konforla ilgili üçüncü üretim sektörünü geliştirir.
4. Yardım ve güvenlik hizmetleri ile ilgili üçüncü üretim sektörünü geliştirir.
5. Lüks hizmetlerle ilgili üçüncü üretim sektörünü geliştirir.”⁸⁰

Turizm işletmeleri gerek mamul üretiminde ve hizmet sunmada, gerekse işlevlerinin yerine getirilmesinde geniş ölçüde insan gücünden yararlanır. Turizm işletmelerinin esas görevi ağırlama olduğuna göre, bu kişisel hizmetin makineleştirilmesi ve otomasyona dönüştürülmesi olanağı nispeten azdır. Turizm kesiminde teknolojik yeniliklerin uygulanmasına rağmen, yine de işlerin büyük bir kısmı insanlar tarafından yapılmaktadır. Sektörde çalışan personelin mesleki formasyona sahip olması, hizmet sektöründe kaliteyi artırıcı bir rol oynamaktadır.⁸¹

1.2.2.4 Turizmin Altyapı Üzerindeki Etkisi

Bir ülkenin ya da bölgenin turizme açılabilmesi için, altyapı, ulaştırma ve yerel hizmetlerin tamamlanmış olması gerekir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, turizmin gelişmesi, altyapının gelişmesiyle paralellik gösterir.

Ekonomik bakımdan altyapı faaliyetleri görünmeyen hizmetler olmakla birlikte, kamu sektörü tarafından hem ekonominin gelişmesi, hem de halkın yararlanması amacıyla gerçekleştirilir. Genellikle altyapının kamu, üst yapının da özel sektör tarafından yapılması prensip olarak kabul edilmiştir.⁸²

Bir bölgede turizmin gelişmesi açısından önemli rol oynayan ve bölge halkının ihtiyaçlarını da karşılamaya yönelik altyapı olanaklarını, turizmle ilişkileri açısından aşağıdaki şekilde sıralanabilmektedir:

⁸⁰ Hasan OLALI, *Turizmin Sağladığı Dışsal Ekonomiler, Turizmin Sosyal Yararı ve Sosyal Maliyeti*, Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, Sayı:3, İzmir, 1982, s. 5.

⁸¹ Akın İLGİN ve Zeki DİNÇER, *Turizm Kesiminin Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi*, TOBB Yayını, No: 217, Ekonomik ve Sosyal Sorunlar- Çözüm Önerileri Dizisi 2, Ankara, 1991, s. 27.

⁸² ÖZTAŞ, s. 66.

“1- Enerji kaynakları: Bir turistik bölgede öncelikle bulunması gereken altyapı sistemlerinden birisidir.

2- Su: Altyapının diğer önemli bir unsurudur. Bir turist için en azından günde 250 lt. su harcaması olacağı düşünülürse, turistik bölgedeki su olanakları ve su dağıtım sisteminin önemi ortaya çıkar.

3- Ulaşım: Turistik ürünün en önemli elemanlarından biridir. Bir bölge turistik açıdan ne kadar elverişli olursa olsun, eğer ulaşım olanakları yeterli değilse, bu bölgede turizmin gelişmesi çok zordur. Özellikle karayolu ulaşım sisteminin ve yolların düzenli olması ve bu karayolu sisteminin de ulaşım sistemleri ile bağlantılı olması gerekir. Bu bağlantı en kısa yoldan gerçekleştiği zaman, turist seyahat süresi de o kadar kısalmaktadır.

4- Haberleşme araçları: Bu alanda özellikle telefon haberleşmesinin yanı sıra, posta haberleşmesi ve radyo-televizyon yayınları, internet, merkezi rezervasyon sistemleri gibi haberleşme türlerinin bulunması, turistin geldiği ülke ile sürekli bağlantı içinde olması açısından önemlidir.

5- Hijyen: Turistik bölgelerde düzenli bir kanalizasyon şebekesinin bulunması bölge halkı ve turistler açısından büyük önem taşır. Ayrıca çöplerin düzenli olarak yok edilmesi de bölgede zararlı sinek ve haşerelerin çoğalmasını önlemek açısından önemlidir.

6- Diğer altyapı olanakları: Turistik bölge içerisindeki ulaşım olanakları, garaj, terminal, kamp yerleri, plajlar kent içi yollar gibi altyapı olanakları da turizm arzının bir göstergesidir ve bu olanakların iyileştirilmesi ve turistik standartlara uydurulması gereklidir.”⁸³

⁸³ İÇÖZ ve KOZAK, ss. 257-258.

Turizmin altyapı üzerindeki net etkisini hesaplamak yada ortaya koymak çok zordur. Çünkü bölgeye yapılan altyapı yatırımlarının ne kadarının turizm amaçlı, ne kadarının bölge halkının yararlanması için yapıldığını belirlemek olanaksızdır. Ancak yapılan bu tür yatırımlar her iki amaca da hizmet edeceği için turistik gelişmenin altyapıyı geliştirici ve yönlendirici bir etki gösterdiği bir gerçektir. Turistik altyapıya ek olarak yine altyapı kavramı içerisinde değerlendirilen kamu idarelerinin turizm nedeni ile yapmış oldukları faaliyetler, ürettikleri mal ve hizmetler ve üretime katkıda bulunan araç ve tesisler de turizm sayesinde gelişme gösterir.⁸⁴

1.3 TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TURİZMİN YERİ

Türkiye’de, 1980’ler sonrasında turizm sektöründe gerçekleştirilen atılımlar, ekonomi üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır. İhracat ağırlıklı büyüme ve dünya ekonomisiyle bütünleşme çabalarında potansiyeli yüksek olan turizm sektörü, uluslar arası pazarlarda rekabet gücünü kanıtlamış ve son 20-25 yıl içinde dünya ortalamasının üzerinde büyüme performansı göstermiştir. Özellikle turizm sektörünün değerinin anlaşılacak önem verilmeye başlandığı ve bu çerçevede yasal ve kurumsal düzenlemelerin yoğun bir biçimde yapıldığı 80’li yıllardan itibaren ülkemizde turizm gelirlerinde büyük bir artış olmuştur.

⁸⁴ İÇÖZ ve KOZAK, s. 258.

Tablo 3: Turizm Gayri Safi Yurtiçi Hasıla İçindeki Payı

YILLAR	GAYRİSAFİ YURTIÇİ HASILA		GELİR (X)	TURİZM GELİRLERİNİN GSMH İÇİNDEKİ PAYI (%)
	Milyon \$	Milyon YTL	Milyon \$	
1998	70 203,0	270 947,0	7 808,9	2,9
1999	104 596,0	247 544,0	5 203,0	2,1
2000	166 658,0	265 384,0	7 636,0	2,9
2001	240 224,0	196 736,0	10 066,5	5,1
2002	350 476,0	230 494,0	11 900,9	5,2
2003	454 781,0	304 901,0	13 203,1	4,3
2004	559 033,0	390 387,0	15 887,7	4,1
2005	648 932,0	481 497,0	18 153,5	3,8
2006	758 391,0	526 429,0	16 850,8	3,2
2007	843 178,4	648 754,0	18 487,0	2,8
2008	950 144,3	741 792,0	21 950,9	3,0

Kaynak: www.tuik.gov.tr/yillik/yillik.pdf (11.11.2009)

Tablo 3'te gösterildiği gibi, 1998 yılında 7,8 milyar dolar olan turizm gelirleri, 2008 yılı itibariyle yaklaşık olarak 22 milyar dolara ulaşmıştır. Turizm gelirlerinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı da yine hızlı bir artışla 2008 yılında %3 düzeyine gelmiştir. Genel olarak değerlendirdiğimizde turizm gelirleri, yıllar itibariyle artan bir seyir göstermiştir. Ancak, ekonomik ve siyasi gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan kriz yıllarında ise düşüşler yaşanmıştır. Söz konusu kriz dönemlerinin haricinde turizm gelirlerinde sürekli olarak hızlı bir artış yaşanmıştır.

Turizm gelirlerinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı ise yıllar itibariyle dalgalı bir seyir izlemektedir. Bu oran, genellikle artış şeklinde bir gelişim gösterirken bazı yıllarda önemli sayılabilecek düşüşler yaşanmıştır. Söz konusu dalgalanma, turizm gelirlerindeki değişimden ve milli gelir düzeyindeki iniş-çıkışlardan kaynaklanmaktadır.

Tablo 4: Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı Ve Turizm Giderlerinin İthalat İçindeki Payı

YIL LAR		TURİZM GELİRLE Rİ	TURİZM GELİRLERİNİN İHRACAT GELİRLERİNE		TURİZM GİDERLERİ	TURİZM GİDERLERİNİN İTHALAT GİDERLERİNE
	İHRACAT		ORANI (%)	İTHALAT		ORANI (%)
1980	2 910,1	326,7	11,2	7 909,4	114,7	1,5
1981	4 702,9	381,3	8,1	8 933,4	103,3	1,2
1982	5 746,0	370,3	6,4	8 842,7	108,9	1,2
1983	5 727,8	411,1	7,2	9 235,0	127,3	1,4
1984	7 133,6	840,0	11,8	10 756,9	276,8	2,6
1985	7 958,0	1 482,0	18,6	11 343,4	323,6	2,9
1986	7 456,7	1 215,0	16,3	11 104,8	313,6	2,8
1987	10 190,0	1 721,1	16,9	14 158,0	447,7	3,2
1988	11 662,0	2 355,3	20,2	14 335,4	358,0	2,5
1989	11 624,7	2 556,5	22,0	15 792,1	565,0	3,6
1990	12 959,3	3 225,0	24,9	22 302,1	520,0	2,3
1991	13 593,5	2 654,0	19,5	21 047,0	592,0	2,8
1992	14 714,6	3 639,0	24,7	22 871,1	776,0	3,4
1993	15 345,1	3 959,0	25,8	29 428,4	934,0	3,2
1994	18 105,9	4 321,0	23,9	23 270,0	866,0	3,7
1995	21 637,0	4 957,0	22,9	35 709,0	912,0	2,6
1996	23 225,5	5 962,1	25,7	43 626,6	1 265,0	2,9
1997	26 261,1	8 088,5	30,8	48 558,7	1 716,0	3,5
1998	26 974,0	7 808,9	28,9	45 921,4	1 753,9	3,8
1999	26 587,2	5 203,0	19,6	40 671,3	1 471,0	3,6
2000	27 774,9	7 636,0	27,5	54 502,8	1 711,0	3,1
2001	31 334,2	10 066,5	32,1	41 399,1	1 738,0	4,1
2002	35 081,1	11 900,9	33,9	51 553,8	1 880,0	3,7
2003	46 877,6	13 203,1	28,2	69 339,7	2 113,3	3,1
2004	63 167,0	15 887,7	25,1	97 539,8	2 524,0	2,6
2005	73 476,4	18 153,5	24,7	116 774,2	2 870,4	2,5
2006	85 534,7	16 850,8	19,7	139 576,2	2 742,3	2,0
2007	107 271,8	18 487,0	17,2	170 062,3	3 259,6	2,0
2008	132 000,3	21 950,9	16,6	201 823,3	3 506,4	1,7

Kaynak: www.kultur.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF3948C44161D1F3EAC33ECC96EA79FF5C (11.11.2009)

Tablo 4'te de belirtildiği gibi, turizm gelirlerinin ihracat gelirine oranı, turizm gelirlerinin ihracat kaynaklı gelirlerin ne kadarlık bir kısmına karşılık geldiğinin nispi bir ifadesidir. Tablodan da görülebileceği gibi, turizm gelirinin ihracat içindeki payı sürekli bir artış trendi içerisinde. Aynı artış turizm giderlerinde de yaşanmıştır. 1980 yılında turizmden elde edilen döviz gelirleri, ihracattan elde edilen döviz gelirlerinin %11,2'si düzeyindeyken, bu oran 2008 yılı verilerine göre %16,6

seviyesindedir. Turizm gelirlerindeki dalgalanmalara ve Türkiye'nin dış ticaret gelirlerindeki iniş ve çıkışlara bağlı olarak dalgalı bir seyir izlemektedir. 1982 yılında %6.4 seviyesine düşen bu oran, 2002 yılında zirve yaparak %33.9 seviyesine yükselmiştir.

Turizm giderlerini ithalat gelirleri içindeki payı açısından değerlendirdiğimizde, turizm giderlerinin ortalama %3 gibi düşük bir düzeyde seyrettiği görülmektedir. Oranın düşük değer almasının Türk vatandaşlarına uygulanan vize sınırlamaları, düşük ücret-yüksek kur politikasının yurtdışı gezilerini maliyetli hale getirmesi, ithalatta liberasyon politikasının ithalat hacmini genişletmesi ve yurt dışına çıkışlarda alınan fonların caydırıcılığı gibi nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir. 1994 ve 2001 yıllarında turizm giderlerinin ithalat giderlerine oranında önemli sayılabilecek artışlar yaşanmıştır. Dikkat edilirse, her iki yılda da turizm giderleri bir önceki yıla göre herhangi bir artış kaydetmemekle beraber ithalata olan oran yükselmiştir. Söz konusu yıllarda turizm giderlerinin ithalata oran bakımından yükselmesinin temel nedeni, Türkiye'nin toplam ithalat hacmindeki daralmadır. Nitekim, gerek 1994, gerekse 2001 yılı Türkiye ekonomisinde kriz yılları olup, alınan istikrar tedbirleri ithalatı önemli ölçüde kısıcı etkiler yaratmıştır.⁸⁵

⁸⁵ OKTAYER ve DİĞ., s. 74,75.

Tablo 5: Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Karşılama Oranı

Yıllar	Dış Ticaret Açığı (Milyon Dolar)	Turizm Geliri (Milyon Dolar)	Turizm Gelirlerinin DTA Karşılama Oranı
1980	4.999	326	4.2
1981	4.230	381	6.6
1982	3.097	370	8.4
1983	3.507	411	8.1
1984	3.623	840	15.5
1985	3.385	1.482	34.2
1986	3.648	1.215	24.7
1987	3.968	1.721	32.1
1988	2.673	2.355	74.7
1989	4.167	2.557	47.8
1990	9.343	3.225	29.0
1991	7.454	2.654	27.7
1992	8.156	3.639	35.1
1993	14.083	3.959	21.5
1994	5.164	4.321	66.9
1995	14.072	4.957	28.7
1996	20.402	5.962	23.0
1997	22.298	8.089	28.6
1998	18.947	7.809	32.0
1999	14.084	5.203	26.5
2000	26.728	7.636	22.2
2001	10.065	10.067	82.8
2002	15.495	11.901	64.7
2003	22.087	13.203	50.2
2004	34.373	15.888	38.9
2005	43.298	18.153	35.3
2006	54.041	16.851	26.1
2007	62.791	18.487	24.3
2008	69.958	21.950	26.3

Kaynak: www.turismhabercisi.com/dosya/tyd_2023_pps.pps (10.10.2009)

Turizm ekonomik etkileri açısından önem taşıyan göstergelerden biri de turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranıdır. Tablo 5'ten de görüldüğü gibi, ülkemizde turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapamadaki payı oldukça yüksektir.

Tablo 6: Türkiye’de Sektörler ve Alt Sektörler İtibariyle İstihdamın Dağılımı (Bin Kişi)

Sektörler	Alt Sektörler	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
TARIM	Tarım Ormancılık Avcılık ve Balıkçılık	7,769	8,089	7,458	7,165	7,4	6,493	6,088
SANAYİ	Madencilik ve Taşocaklığı	81	98	120	83	104	120	128
	İmalat Sanayi	3,638	3,581	3,731	3,663	3,801	4,084	4,86
	Elektrik, Gaz ve Su	91	95	103	100	82	80	93
İNŞAAT	İnşaat ve Bayındırlık İşleri	1,364	1,11	958	965	1,03	1,173	1,267
HİZMET LER	Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	3,817	3,737	3,98	4,052	4,179	4,56	4,730
	Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	1,067	1,034	1,004	1,022	1,1	1,133	1,163
	Mali Kurumlar, Sigorta, Taşınmaz Mallara Ait İşler ve Kurumları, Yardımcı İş Hizmetleri	709	697	697	738	786	876	1,011
	Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	3,044	3,083	3,303	3,359	3,309	3,502	3,665
	Toplam	21,58	21,524	21,354	21,147	21,791	22,046	22,33

Kaynak: Nagihan OKTAYER, Nazan SUSAM, Murat ÇAK, *Türkiye’de Turizm Ekonomisi*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No:2007-69, s. 90.

Tablo 6’da belirtildiği üzere, Türkiye ekonomisinin sektörel yapısı istihdam olanakları açısından genel olarak değerlendirildiğinde, ekonomide uzun yıllar tarım sektörünün ve sektöründeki istihdamın ağırlıkta olduğu ancak son yıllarda tarım sektörünün giderek payının azaldığı ve bunun yerine hizmetler sektörünün daha fazla istihdam yarattığı ve ön plana çıktığı görülmektedir. 2006 yılı için tarım, sanayi, inşaat ve hizmetler sektöründe toplam 22,33 bin kişinin istihdam edildiği ülkemizde, turizm sektörünün de içinde bulunduğu hizmetler sektöründe toplam olarak 10,569 bin kişi istihdam edilmektedir.

Tablo 7: Yıllara Göre Turizm Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı

YILLAR	Turizm İşletme Belgeli Tesisler			Turizm Yatırım Belgeli Tesisler		
	TESİS	ODA	YATAK	TESİS	ODA	YATAK
1980	511	28992	56044	267	13019	26288
1981	529	30050	58242	278	15159	30291
1982	569	32011	62372	339	18172	36332
1983	611	33694	65934	376	21410	43425
1984	642	34666	68266	412	26372	53615
1985	689	41351	85995	501	34251	71521
1986	731	44342	92129	638	48615	101383
1987	834	51040	106214	892	73537	153786
1988	957	58914	122306	1268	105736	218445
1989	1102	70603	146086	1662	139497	288896
1990	1260	83953	173227	1921	156702	325515
1991	1404	97260	200678	1987	158372	331711
1992	1498	105476	219940	1938	148017	309139
1993	1581	113995	235238	1788	132395	276037
1994	1729	128065	265136	1578	114913	240392
1995	1793	135436	286463	1334	96517	202483
1996	1866	145493	301524	1309	96592	202631
1997	1933	151055	313298	1402	110866	236632
1998	1954	151397	314215	1365	116286	249125
1999	1907	153749	319313	1311	114840	245543
2000	1824	156367	325168	1300	113452	243794
2001	1980	175499	364779	1240	107262	230248
2002	2124	190327	396148	1138	102972	222876
2003	2240	202339	420697	1130	111894	242603
2004	2357	217664	454290	1151	118883	259424
2005	2412	231123	483330	1039	128005	278255
2006	2475	241702	508632	869	123326	274687
2007	2514	251987	532262	776	112541	254191
2008	2566	268633	567470	772	113487	258287

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Turizm Belgeli Tesis İstatistikleri 2008, Ankara, 2009, s. 23.

Tablo 7’de gösterildiği gibi, ülkemizde turizm sektörünün bel kemiğini oluşturan turistlerin barınma, beslenme ve eğlenme gibi ihtiyaçlarını karşılayan konaklama tesisleridir. Türkiye’de 2008 yılı itibari ile 2556 tane turizm işletme belgeli tesis bulunmakta ve bu işletmeler toplam 567470 adet yatak kapasitesine sahiptirler. 1980 yılından itibaren değerlendirildiğinde, 56044 adet olan yatak sayısı, 567470 adede çıkması, turizm sektöründe üst yapı konusunda büyük bir ilerleme olduğunu göstermektedir. 1990 yılından itibaren turizm yatırım belgeli tesis sayısı

kademeli olarak azalmasına karşılık, turizm işletme belgeli tesis sayısı kademeli olarak artmaktadır. Buna bağlı olarak, oda ve yatak sayıları da belge miktarıyla uyumlu bir seyir göstermektedir. Özellikle ekonomik krizlerin yaşandığı 1994, 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan düşüşlerin ardından, sektörde dönem dönem canlanmalar görülmektedir. 2008 yılında turizm yatırım belgeli tesis sayısı 772, yatak sayısı ise 258287 olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİ

2.1 KÜLTÜR TURİZMİ

Kültür turizmi incelenirken konu, 3 başlıkta ele alınmıştır. Kültür ve turizm arasındaki ilişkiden bahsedildikten sonra, kültür turizminin tanımı yapılmıştır. Bölümün sonunda ise, Türkiye’de kültür turizminin önemi ve gelişimi anlatılmaya çalışılmıştır.

2.1.1 Kültür ve Turizm Arasındaki İlişki

Kültür, insan topluluklarının birbirinden ayrılabilmesinde kullanılan yollardan biridir. Derfield kültürü, “örgütlenmiş ya da biçimselleşmiş geleneksel düşüncelerin tümü” olarak tanımlarken; Taylor ise “toplumun üyesi olarak, insan türünün öğrendiği, edindiği bilgi, sanat, gelenek, görenek, yetenek, beceri ve alışkanlıkları içine alan karmaşık bir bütün olarak tanımlamıştır”.⁸⁶

Kültür, insanın ortaya koyduğu ve içinde insanın var olduğu tüm gerçekliktir. Bireysel açıdan incelendiğinde kültür kavramı kapsamında insanın nasıl düşündüğü, hissettiği, yaptığı, istediği, insanın kendisine nasıl baktığı, özünü nasıl gördüğü, değerlerini, ülkülerini, isteklerini nasıl düzenlediği, ne tür bir yaşama biçimi, ne tür bir eylem kalıbı benimsediği, bireyler arasındaki her çeşit karşılıklı etkileşim, her türlü yapıp yaratma alışkanlıkları, insanın meydana getirdiği her şey (teknik, ekonomik, hukuk, estetik, bilim, devlet, yöntem vb.), bütün “manevi” ve “maddesel” yapıt ve ürünler incelenmelidir.⁸⁷

Kültür, düşünme, fikirler, ideolojiler, dini inançlar, efsaneler gibi manevi unsurlar; kanunlar, örfler, adetler, dini törenler, gelenekler, görenekler, sosyal

⁸⁶ Bozkurt GÜVENÇ, *Kültürün ABC’si*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 54-55.

⁸⁷ Nermi UYGUR, *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 17.

kurallar gibi sosyal unsurlar ve aletler, araçlar, yollar, taşıtlar, binalar gibi maddi unsurlardan oluşmaktadır.⁸⁸

Turizm kavramında temel olarak geri dönmek amacıyla seyahate çıkmak yer almaktadır. Turizm sürekli olarak ikamet yeri değiştirmenin dışında gelişen bir olaydır ve amaç olarak dinlenme, eğlenme, bilinmeyi öğrenme, tarihi ve doğal güzellikleri görme gibi nedenleri kapsamaktadır.

Turizm genel olarak, toplumsal ve kültürel faaliyet, ulaştırma, konaklama, yeme-içme, eğlence işletmelerinden ve diğer turizm kuruluşlarından oluşan endüstri, turistlerin tatil yerlerinde yaptıkları harcamalar, turistlere çevrenin tanıtılması, turistlerin tatil yerlerindeki yerel, sosyal, kültürel, ekonomik olay ve ilişkileri içeren, devamlı olarak yaşanan yer dışında tüketici olarak tatil, dinlenme, eğlence, kültür vb. ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yapılan seyahat ve geçici konaklama hareketleridir.⁸⁹

Turizm ile kültür arasındaki ilişkiler farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin turizm sayesinde insanlar, kendi toplum yapılarından farklı olarak, değişik toplumların da kültürlerini tanıma, değerlendirme ve kıyaslama şansına sahip olurlar. Kendilerinden farklı olanı görerek, algılarını geliştirirler. Çünkü, turistler gittikleri ülkede; bölgenin yerlileri gibi yemek, bölgenin yerlileri gibi konaklamak, yörenin el sanatlarından satın almak, sadece beynelmilel değil, yerel sporlarla da ilgilenmek, yöresel müzikleri dinlemek isterler.⁹⁰

Turizm ile kültür arasındaki ilişkiler aşağıdaki şekillerde ortaya çıkmaktadır:

⁸⁸ Atatürk Kültür Merkezi, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 251.

⁸⁹ SEZGİN, s. 4.

⁹⁰ Ahmet AKÜZÜM, *Türk Turizmi İçinde Kültür Turizminin Yeri ve Bir Alan Çalışması Olarak Ani Antik Kenti'nin İstanbul'daki A Grubu Seyahat Acentaları Tarafından Pazarlanması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 15.

“1- Turizm sayesinde insanlar, değişik toplumların kültür yapılarını ve sanatlarını tanıma olanağı bulurlar. Bu nedenle turizm, farklı toplumsal yapıya sahip insanlar arasında kültürel bir alışveriş sağlar.

2- En kalıcı ve ayrıntılı bilgiler, görerek, yaşayarak elde edilen bilgilerdir. Turizm, farklı toplumların kültürlerinin gezerek, görerek, yaşayarak öğrenilmesini sağladığı için, genel olarak turizm hareketlerine katılan toplumların kültür seviyelerinin artmasına neden olur.

3- Bir toplumun genel kültüre ve sanata verdiği önem, turizm ve seyahati özendirici bir etkidir. Genellikle kültür düzeyi yüksek olan ülkelerin vatandaşları ve toplumsal gruplar, daha yüksek oranda seyahat etmektedirler.

4- Turizm hareketlerine sık olarak katılan ve sürekli farklı yerlere seyahat eden insanlar, toplumların kültürel özelliklerini sürekli karşılaştırdıkları için toplumlar arası farklılıkları doğal kabul ederler. Böylece, diğer ülkelerin insanlarına karşı saygı duyma, hoşgörölü ve barışçıl olma eğilimleri gösterirler.

5- Farklı toplumların kültürleri kadar kültürel miraslarını da tanıyan turistler, geçmiş uygarlıklarla yaşayan uygarlıklar arasında karşılaştırma yapmak yoluyla, insanoğlunun gelişim sürecini daha kolay değerlendirme imkanı bulurlar.

6- Turizm sayesinde, bir ülkenin kültürel ve sanatsal varlıkları daha fazla anlam ve değer kazanır. Toplumda bu eserleri korumak ve yaşatmak konusunda ortak bir duyarlılık gelişir.”⁹¹

Bireylerin bilgi ve görgülerini artırmak amacıyla seyahat etmeleri, diğer yandan seyahat eden bireylerin kültür düzeylerinin yüksek olması, turizm ile kültür arasındaki karşılıklı ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilişki kültürün turizmi yaratması ve turizmin de kültürü artırması şeklinde açıklanabilir.⁹²

⁹¹ Öcal USTA, ss. 138-139.

⁹² Güler ÖREN, **Turizm, Kültür, Arkeoloji İlişkileri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 56.

Turizm ve kültür arasındaki bu çok yönlü ilişkiler, kültürel amaçlı seyahatlerin oluşmasına, bu seyahatlerin günümüzde giderek artmasına ve böylece kültür turizmi kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

2.1.2 Kültür Turizminin Özellikleri

Kültür kavramının çok geniş anlamlar içermesi nedeniyle, kültür turizmi kavramının da içeriğini belirlemek zordur. Genel olarak kültür turizmi, turizmin kültürle bağlantılı olduğu ve kültürel faaliyetleri temel alan turizm faaliyetidir.

Kültür turizmi, yeni kültürleri tanıma, geçmişteki kültürleri merak etme temeline dayanan, insanların kendi kültürlerinin eğlence yanlarıyla birlikte diğer grupların kültürlerine de açık olan yanlarıyla ilgili turizm faaliyetlerinin tümüdür.⁹³ Diğer bir tanımda ise, doğrudan doğruya veya merak, dinlenme, eğlence, sağlık, spor amaçları yanında ek olarak kişiliğin zenginleştirilmesi, yeni bilgilerin kazanılması amacı ile yapılan seyahatlerdir.⁹⁴

Yapılan çeşitli tanımlamalarda da görüldüğü gibi kültür turizminin temel özelliği, onun öğrenme fonksiyonunu içermesidir. Kültürel turizmin ana motivasyonu, yeni şeyler öğrenme ve yeni deneyim kazanma ihtiyacıdır. Bu, diğer turizm türleri ile kültürel turizmi birbirinden ayıran farktır. Turistler gittikleri herhangi bir destinasyonun kültürü hakkında bilgi sahibi olurlar. Kendi kültürlerine bağlı kalarak, gittikleri yerin kültürü ile ilişki kurmaları sonucu yeni deneyimler kazanırlar. Dolayısıyla kültür turizmi, geleneksel bakış açısıyla sadece site ve anıtları ziyaret etmek değil, aynı zamanda gezilen yerin yaşam tarzının da tecrübe edilmesini içermektedir. Bu iki aktivite ile, yeni anıtların ziyareti ve yerel kültürün yaşanması esnasında, ziyaretçi yeni bilgi ve deneyim kazanmış olur. Böylece kültür turizminde

⁹³ Nazmiye ÖZGÜÇ, *Turizm Coğrafyası: Özellikler, Bölgeler*, Çantay Kitapevi, İstanbul, 1998, s. 86.

⁹⁴ OLALI ve TİMUR, s. 171.

sadece geçmişin ürünlerini değil, aynı zamanda ziyaret edilen bölgenin veya yörenin çağdaş kültürünü ve yaşam tarzını da tecrübe etmiş olur.⁹⁵

Tarihi çok eskilere dayanan, ancak kavram olarak yeni bir turizm şekli olan kültür turizmi, konaklama, ulaştırma, yiyecek, içecek gibi turizmin tüm öğelerinden yararlanırken, gelenek ve görenekler, din, dil, tecrübe gibi öğelerle turistin iç dünyasını zenginleştiren, aynı zamanda çeşitli kültürler arasında karşılaştırma ve kıyaslama yapma fırsatı yaratan bir olgudur.

Kültür turizmi, iki ana başlık altında incelemektedir:

“1- Deneyime yönelik kültür turizmi: Turistlerin görsel sanatlar, festivaller ve sanatın diğer alanlarına yönelik organizasyonlara katılmalarıyla gerçekleşir.

2- Kültürel miras turizmi: Belirli doğal alanları ziyaret etme, tarihi kalıntıları, anıtları ve yapıları gezme, turizm mahallinin tarihini ve doğasını bir arada inceleme amaçlarını taşıyan kültürel turizm şeklidir. Sosyo-kültürel miras ve doğal miras olarak iki bileşen oluşur.”⁹⁶

Kültürel mirasın alt bileşenlerinden biri olan sosyo-kültürel miras ise altıya ayrılmaktadır:

“1- Dini Miras: Hac ve dini merkezler, törenler, ritüeller,

2- Tarihi Miras: Tarihi ve arkeolojik sit alanları, anıtlar, müzeler, yerleşimler, kalıntılar,

3- Sanat ve Mimari Miras: Mimari, heykeller, resimler, sanat galerileri ve müzeler (klasik), dans (folk ve enstrümantal), klasik ve folk müzik (vokal), müzik aletleri (klasik, folklorik),

⁹⁵Hasan SAYILAN, **Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 46.

⁹⁶ Olcay AKGÜL, **Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Kültür Turizmi, Aphrodisias-Geyre Örneği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2003, s.52.

- 4- Yaşam Şekli, Gelenekler, Eski Zaman Bilgileri, Efsaneler: Yerleşim modeli, giyim stili, mutfak, sosyal serenomiler, eski zaman bilgileri, efsaneler,
- 5- Fuarlar ve Festivaller: Dini, sosyal, kültürel, ticari,
- 6- Üstünlük Müesseseleri: Bilimsel, akademik, dini, ruhani.”⁹⁷

Dünya Turizm Örgütü’nce kültür turizmi kapsamında ele alınacak varlıklar; eğitim, sanat, kültür, festival turları, abidelerin, sit alanların ve doğal güzelliklerin ziyaretleri, hac gezileri gibi özellikle faaliyet alanı kültürel etkinlikler olan ziyaretleri içermektedir.⁹⁸

Kültür turizmi, yanlış uygulamalarla telafisi mümkün olmayan hasarlar bırakabilecek turizmin, sürdürülebilirlik açısından en önemli silahlarından biridir. Doğal, tarihi, kültürel değerlerin korunup geliştirilerek, turizme olan katkılarının devamını sağlamanın; kültür turizmini anlama, anlama sayesinde değerini bilme ve bunun sonucunda da koruma ile olacağı kesindir. Çünkü kültür turizmi, fiziksel, sosyal ve kültürel yapıya zararı olmayan, hatta bunları geliştirici bir etkiye sahip olan bir turizm çeşididir.

Kültürel mirasın turistik ürün olarak sunulduğu kültür turizminde, turistlerin kültürel varlıklara ve yaşadıkları deneyimlere bakış açıları da önemlidir. Son yıllarda, çeşitli faktörlerin etkisiyle turizme katılanların niteliğinde önemli değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Eğitim düzeyinin ve ortalama yaşın yükselmesi, seyahat seçeneklerindeki artış, seyahat maliyetlerindeki düşüş, değişen eğlence tercihleri, kalitenin ön plana çıkması; daha bilinçli ve seçici bir turist kitlesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Tüm bu faktörlerin neticesinde deniz-kum-güneşe dayanan turizm türleri yerine; doğal ve kültürel çekicilikleri tanımaya imkan sağlayan ve aynı zamanda eğitici ve eğlendirici olan turizm türleri önem kazanmaya başlamıştır.

⁹⁷ AKÜZÜM, s. 25.

⁹⁸ Füsün İ. DİNÇER ve Suna M. ERTUĞRUL, “Kültürel Mirasın Korunması ve İstanbul İlindeki Tarihi Yapıların Turizm Amaçlı Kullanımı Üzerine Bir Deneme” Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:11, Eylül-Aralık 2000, s. 70.

2.1.3 Türkiye’de Kültür Turizminin  nemi ve Gelişimi

Türkiye’nin jeopolitik ve jeostratejik konumu, topraklarında yatan kültürel mirası ve bu miras birikiminin yansıması olan yaşayan kültüründeki çeşitlilik ve zenginlik, Türkiye’yi kültür turizmi açısından son derece cazip bir çekim yeri haline getirmektedir. Ülkemiz sahip olduğu 84830 adet tescilli taşınmaz kültür ve tabiat varlıėı⁹⁹ ile adeta bir açık hava müzesidir. Ancak bu zengin mirasla beslenmiş olan Türkiye’de kültür turizmi hala istenilen düzeye gelebilmiş değildir.

Kültür turizminin tarihsel süreç içindeki yeri eski olmasına karşılık, gelişim ve bununla ilgili çalışmalar oldukça yenidir. Kültür turizmi diğer turizm t rlrine göre daha yavaş gelişmekte ve buna ilişkin çalışmalar sınırlı kalmaktadır.

Turizmde gelişmeler, kalkınma planlarının yapıldığı dönemlerde yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde turizmle ilgili olarak kaynak envanteri çıkarılmış, fiziksel planlama çalışmaları yapılmış, teknik altyapı yatırımları gerçekleştirilmiştir. 1963-1980 döneminde turizm politikasının temel hedefi, turizm yoluyla  demeler dengesine katkıda bulunmak, döviz gelirlerini arttırmak, yeni istihdam olanakları yaratmak, turizm sektörü kredi imkanlarını arttırmak olarak belirtilebilir. Bu hedefleri gerçekleştirmek için atılan adımlardan birisi Turizm Bakanlığı’nın kurulmasıdır. Diğer bir önemli gelişme ise Turizm Bankası’nın kurulmasıdır. 1982 yılında yürürlüğe giren “Turizmi Teşvik Kanunu” ile turizme yönelik elektrik tüketiminde indirim, arazi tahsisleri, gümrük vergisi muafiyeti gibi çok sayıda teşvik ve kolaylığın genel  er evesi çizilmiş ve sağlanan avantajlar neticesinde 1980’lerin ikinci yarısından itibaren turizm alanında hızlı bir atak gerçekleşmiştir.¹⁰⁰

1985- 1989 yıllarını kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında, kültürel değerler ifade edilmeye başlanmıştır. Türkiye’nin tabii, tarihi, arkeolojik ve kültürel varlığı, kış, av ve su sporları, festival, sağlık ve gençlik turizmi ile mevcut diğer

⁹⁹ www.kulturvarliklari.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF20F60137B44E34F5EDB B5B27DE0949CB. (10.01.2010)

¹⁰⁰ Zafer YILDIZ, *Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Sağladığı Katkılar ve G ller Bölgesi Uygulaması*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 101.

turizm potansiyeli, ekolojik dengeyi koruma, çevreyi temiz ve sağlıklı tutma ve güzelleştirme ilkeleri doğrultusunda değerlendirilmesi, doğal ve kültürel çevre değerlerinin turizm amaçlı kullanımı, koruma stratejileri ile turizm geliştirme stratejilerinin entegrasyonunun sağlanması, turizm kaynakları envanteri ile fiziksel planlama çalışmalarından, ilgili kamu kuruluşları, bilim kurumları, gönüllü kuruluşlar ve özel sektör kurumları arasında işbirliği sağlanması ve eski eser niteliğindeki yapıların onarım ve koruma amacıyla özel şahıslar tarafından değerlendirilmesini kolaylaştırıcı bir teşvik sistemi geliştirilmesi konuları planın kültür turizmiyle ilgili ilkeleri arasında yer almıştır.¹⁰¹

1990-1994 yıllarını kapsayan Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planında; sektörde kış, av ve su sporları ile festival, sağlık, gençlik, kongre, termal, golf ve 3. yaş turizmi daha cazip hale getirecek teşvik politikaları geliştirilmesi, insanlığın kültür ve tabiat mirası durumundaki değerleri etkin şekilde korunarak, çevre ile kültür peyzajı ilkeleri esas alınarak turizm faaliyet ve yatırımları planlanması ve uygulanması, doğal güzelliklerin ve kültürel değerlerin korunmasına öncelik verilerek, belirli sahaların korunmaya alınarak turizme açılması teşvik edilmesi konuları planın kültür turizmiyle ilgili ilkeleri arasında yer almıştır.¹⁰²

1996-2000 yıllarını kapsayan Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında; rekabet gücü yüksek ve verimli bir turizm ekonomisinin geliştirilmesi, yerel halkın ve turistlerin turizmden beklentilerinin karşılanması, doğal ve kültürel değerlerin zenginleştirilerek sürekliliğinin sağlanmasının sektörün temel amacının olması konuları planın kültür turizmiyle ilgili ilkeleri arasında yer almıştır.¹⁰³

2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında; yurt dışındaki tarihi ve kültürel varlıklarımızın tespiti, araştırılması, bakım ve onarımı yönündeki faaliyetlere önem verilmesi, yatırımların, doğal, tarihi, sosyal çevreyi koruyucu nitelikte olmasına özen gösterilmesi, Türkiye'nin kültürel birikiminin,

¹⁰¹ www.dpt.gov.tr/DPT.portal (10.10.2009)

¹⁰² www.dpt.gov.tr/DPT.portal (10.10.2009)

¹⁰³ www.dpt.gov.tr/DPT.portal (10.10.2009)

tarihi zenginliklerinin dünya kamuoyuna anlatılması, kültürel ve tarihi değerlerin korunması ifadeleri planın kültür turizmiyle ilgili ilkeleri arasında yer almıştır.¹⁰⁴

2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planının Beşeri Gelişme ve Sosyal Dayanışmanın Güçlendirilmesi ekseninde, Kültürün Korunması ve Geliştirilmesi ve Toplumsal Diyalogun Güçlendirilmesi başlığı altında; ülkemizin kültür turizmi alanındaki potansiyelinin değerlendirilmesi gereğinin devam ettiği belirtilmiştir. Ayrıca yapılacak olan tüm yatırımların doğal, tarihsel ve sosyal çevreyi kollayıcı, koruyucu ve geliştirici bir yaklaşım içinde olmasına özen gösterileceği hedefler arasında belirtilmiştir.¹⁰⁵

Kültür ve Turizm Bakanlığı başta olmak üzere turizme yön veren tüm kamu ve özel sektör kuruluşlarınca turizmin çeşitlendirilmesine ilişkin politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Son yıllarda beş yıllık kalkınma planları ve turizm şurası kararlarında da adı geçen kültür turizmine gereken önemin verilmeye başlandığı görülmektedir. Yapılan çalışmalardan biri de Türkiye Turizm Stratejisi 2023 ve Eylem Planı 2007-2013'ün hazırlanmasıdır.

Türkiye Turizm Stratejisi 2023 ve Eylem Planı 2007-2013; ülkemizin doğal, kültürel, tarihi ve coğrafi değerlerini koruma-kullanma dengesi içinde kullanmayı, alternatif turizm türlerini geliştirmeyi ve ülkemizin turizmden alacağı payı artırmayı hedef almaktadır. Bu çalışmanın kültür turizmine yönelik stratejilerinden biri, kentsel ölçekte markalaşma stratejisi başlığı ile yer almaktadır. Bu stratejide; zengin kültürel ve doğal değerlere sahip kentlerimizin markalaştırılarak, turistler için bir çekim noktası haline getirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca turizm gelişim bölgeleri, turizm gelişim koridorları ve turizm kentleri oluşturulması çalışmaları devam etmektedir. Bu kısımlar kapsamında 9 turizm gelişim bölgesi, yedi tematik koridor, on turizm kenti önerilmiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ www.dpt.gov.tr/DPT.portal (10.10.2009)

¹⁰⁵ www.dpt.gov.tr/DPT.portal (10.10.2009)

¹⁰⁶ Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007-2013, Ankara, 2007, s. 21.

Yapılan çalışmalar, Türkiye'nin kültür turizmi potansiyelinin farkında olduğunu ve bu potansiyelini kullanmakta kararlı olduğunun göstergesidir.

2.2 İNANÇ TURİZMİ

İnanç turizmi incelenirken konu, 3 başlıkta ele alınmıştır. İnanç ve turizm arasındaki ilişkiden bahsedildikten sonra, inanç turizminin özellikleri ve amacı tanımlanmıştır. Bölümün sonunda ise, Türkiye'de inanç turizminin gelişimi anlatılmaya çalışılmıştır.

2.2.1 İnanç ve Turizm Arasındaki İlişki

Din çok farklı yönleri olan bir olgudur. Bu sebeple her bilim, onun tarifini bir yönüne ağırlık vererek yapmıştır. Neticede farklı farklı tarifler ortaya çıkmıştır. Emilie Durkheim'e göre din, kutsal varlıkla ilgili her türlü ibadet ve itikatlarda meydana gelen toplu bir sistemdir. C. Gaerts'e göre ise din; varoluşa ilişkin kavramlar yaratmak ve bu kavramları gerçek gibi gösteren ilahi bir duygu ile örtmek suretiyle tüm insanlarda sonsuza dek sürecek bir ruh ve güdüm sağlayan bir semboller sistemidir.¹⁰⁷

Din faktörü geçmişten bu yana insanları seyahate yönlendiren önemli bir faktör olmuştur. Dini inançlarının derecesine bağlı olarak insanlar, dini gereksinimlerini ve inanışlarının gereklerini karşılamak için uzun veya kısa yolculuklara çıkarlar. Genellikle hac gezileri olarak adlandırılan bu gezilerin amacı, dinlerinin gereklerini yerine getirmek ya da dinlerinin zorunlu kıldığı bir faaliyeti gerçekleştirmektir. Bu gezilerin destinasyonu kutsal yerlerdir.¹⁰⁸

Antik çağlardan günümüze kadar dünyadaki tüm dinler inanç sahiplerine kutsal yerleri ziyareti emrederken, yapılan ziyaretin onların dünyevi ya da manevi

¹⁰⁷ Tümer GÜNAY ve Aburrahman KÜÇÜK, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, İstanbul, 1988, s.16.

¹⁰⁸ K. Mehmet USTA, *İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından İznik'in Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2005, (İnanç), s. 8.

sorunlarından kurtaracağı umudunu vermiştir. Kutsal yerlere dini yükümlülüklerini yerine getirme, arınma, iyileşme gibi nedenlerle yapılan ziyaretler hac olarak adlandırılmaktadır. Dini bir görev olan hac, bir temizlenme vesilesi ve aynı zamanda bir ibadettir. Tüm dinlerle bağlantılı olan hac, inanın bir ifadesi, onun gerekli ve bütünleyici parçasıdır. Din var olduğu sürece hac da varlığını sürdürecektir ve haccın var olduğu bir ortamda ise, din ile turizm arasında karşılıklı bir ilişki olacaktır.

Hemen hemen her dinden insanların gidip ziyaret ettikleri mukaddes yerler vardır. Bu yerlerin ziyaret edilmesi teşvik edilmekle birlikte, bunun içinde bir takım şartlar ve yükümlülükler de konulmaktadır.

Tüm dini yolculuklar aynı önem derecesine sahip değildir. Dini yolculukların önem derecesi, ziyaret edilen bölgenin, yerin ya da yapının dini öneminden çok yolculuğun dini amacına ve içeriğine göre belirlenmektedir. Bu dini içerik daha çok inanç sahiplerinin dinin yapısına bağlı olarak sıkı kurallarla belirlenmiş, uymaları gereken davranışların zihinde yer etmesine bağlı olduğundan çoğu kez plansızdır. Bu kuralcılık, dini içerik ve dini törenle bağlantılı olduğunda daha etkili ve belirgin hale gelmektedir. Budizm ya da İslam gibi bazı dinlerde dini önem taşıyan yerlerin başka dinlere mensup kişilerce ziyaretine izin verilmemektedir. Bu durum bu yerlerin çok sayıda turist çekme özelliğini ortadan kaldırarak turistik çekiciliğini azaltırken belirgin şekilde dini önem derecesini artırdığından inanç sahipleri arasında derin saygı uyandırmakta ve dini içeriği nedeniyle dine mensup ziyaretçilerinin sayısını da artırmaktadır.¹⁰⁹

Din ve turizm arasındaki ilişkinin önemini anlamak için din faktörünün turizm üzerindeki ekonomik ve sosyolojik boyutunu anlamak gerekir. Dinin turizm üzerindeki ekonomik boyutu her zaman için turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeleri cezbetmiştir. Çünkü insanlar dini inançlarının gereklerini yerine getirmek için daha fazla harcama yapmaktadırlar. Bu da turizm sektöründeki işletmeleri inanç turizmi alanında faaliyet göstermeye yönlendirmektedir. Günümüzde parasal ve kitlesel bir olay haline gelen turizmin yarattığı ekonomik, sosyal, kültürel ve politik

¹⁰⁹ Burcu S. YILMAZ, *Türkiye’de Dini Turizm ve Meryem Ana Evi’nin Turistik Potansiyelinin Analizi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2000, s. 68.

etkiler, ülke ekonomilerinde ve özellikle uluslar arası ekonomik ve politik ilişkilerde önemli sonuçlar doğurmaktadır.¹¹⁰

2.2.2 İnanç Turizminin Özellikleri ve Amacı

İnanç turizmi, insanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışında inanç çekim merkezlerine dini inançlarını tatmin etmek maksadıyla yaptıkları ve bu seyahatleri sırasında genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkiler bütünüdür.¹¹¹

Usta'nın yaptığı bir tanımda da inanç turizmi, dinlerce kutsal sayılan beldeleri ziyaret etmek, dinsel toplantı ve törenlere katılmak veya bunları izlemek, hac gibi dinsel görevleri yerine getirmek ve kutsal ve ünlü mabetleri görmek amacıyla yapılan ve zaman zaman çok önemli boyutlara ulaşan seyahatlerin ve konaklamaların oluşturduğu turizm olayıdır.¹¹²

İnanç turizmi kavramı, inanç turizmine katılanların hareket alanlarına göre aktif inanç turizmi ve pasif inanç turizmi olarak iki kısımda incelenmektedir.¹¹³

Bir ülke insanların başka ülkelere, dini inançlarının gereklerini yerine getirmek amacıyla yaptıkları ve bu süre içinde turizm kavramı içindeki ilişkilerden yararlanmaları sonucu ortaya çıkan ilişkiler bütünü, giden ülke bakımından aktif inanç turizmidir denilebilir. Dini inançları gereği Suudi Arabistan'da bulunan ve Müslümanlar için kutsal yerler olarak kabul edilen Mekke ve Medine gibi dini merkezlere yapılan ziyaretler, Suudi Arabistan için aktif inanç turizmi olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde Hristiyanlar için önemli olan ve Türkiye'de bulunan

¹¹⁰ Ömer AKAT, *Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği*, Motif Matbaası, İstanbul, 2000, s. 24.

¹¹¹ Hüseyin KAYA, *Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu*, Özsan Matbaa, Bursa, 1999, s. 2.

¹¹² USTA, s. 41.

¹¹³ Hüseyin KAYA, *Üçüncü Binyıla Girişte İnançların Buluşması-İnanç Turizmi*, Bursa Valiliği Katkılarıyla, Bursa, 1999, (İnanç), s. 4.

Efes gibi hac yerlerine yurt dışından yapılan dini seyahatler de Türkiye için aktif inanç turizmi olmaktadır.¹¹⁴

Aktif inanç turizminde, yurtdışından ziyaretlerin yapıldığı dini merkezlere sahip olmak önemlidir. Aktif inanç turizminin en önemli özelliği, ziyaretlerin yapıldığı ülke ekonomisine döviz bırakması ve ekonomik bir değer yaratmasıdır.¹¹⁵

Bir ülke insanların dini inançlarını yerine getirmek amacıyla başka ülkelerdeki dini çekim merkezlerine yaptıkları seyahatleri ve bu seyahatlerde turizm kavramı içindeki ilişkilerden yararlanmaları sonucu ortaya çıkan ilişkilerde bu insanların ülkeleri bakımından pasif inanç turizmi olarak değerlendirilebilir.¹¹⁶

Pasif inanç turizmi kapsamında önemli olan, dini merkezlere sahip olan ülkenin topraklarına gitmek ve o ülkede turizm faaliyetlerine katılarak karşılığında döviz bırakmaktır. Bu durumda ülkenin sahip olduğu bir miktar döviz, başka bir ülkeye gitmektedir. Pasif inanç turizmi, ülke ekonomisinin döviz rezervlerinde eksilmeye yol açmaktadır.¹¹⁷

Her dinin kuralları içinde dini seyahatler farklı şekillerde düzenlenmiştir. İnanç turizmi üç şekilde ortaya çıkmaktadır:

“1- Hac gezisi olarak, kutsal yerlere yapılan grup halinde ya da bireysel ziyaretler,

2- Belirli dini tarihlerde, önemli dini olayların yıl dönümlerinde gerçekleşen büyük ölçekli toplantılar,

3- Turistik bir güzergah üzerindeki önemli dini yerleri ve yapıları, turun süresini dikkate almadan ziyaret etmek için gerçekleştirilen turlar.”¹¹⁸

¹¹⁴ KAYA, (İnanç), s. 4.

¹¹⁵ USTA, (İnanç), s. 6.

¹¹⁶ Hüseyin KAYA, (İnanç), s. 10.

¹¹⁷ USTA, (İnanç), s. 7.

¹¹⁸ USTA, (İnanç), s. 8.

İnanç turizmi tanımını gereği manevi bir amaç taşımaktadır. Dince zorunlu tutulan manevi yolculuklara katılmak gibi özel kurallara uymanın amacı aşağıdaki hedeflerden en az birine ulaşabilmektir:

“1- Dini gereklerden biri olarak hac görevini yerine getirmek: Birçok din için hac manevi bir arınma, kurtuluş ve bir ibadet şekli olarak görülürken Müslümanlar ve Museviler için şartlara bağlı bir zorunluluktur.

2- Bir adağı yerine getirmek, şükranlarını sunmak, günahlardan arınmak ve dileklerini bildirmek: İnsanlar yaşamlarında dünyevi yollarla çözülmeyen bir sorunla karşılaştıklarında bu sorunu çözebilmek için ilahi bir yardım arayışına girilmektedir. Kutsal bir yere yapılan ziyaretin amacı o sitenin ilahi muhafızının aracılığıyla bu tür bir yardım yakarışının iletilmesini sağlamaktır. Burada insanlar günahlarını itiraf etmekte, adaklar adamakta, tövbe etmekte ve gelecekte daha kutsal bir yaşam süreçlerine dair kararlarını açıklamaktadır.

3- Sosyal ve manevi yönlerden üstün bir konuma ulaşmak: Sosyal yönden bakıldığında, dini bir yolculuk yapmak birçok toplumda bir erdem olarak kabul edilen dindarlığın bir göstergesidir. Hindular arasında kutsal yerlere yapılan ziyaret dini meziyetleri artırmak için bir araç olarak görülürken, Budistler hac yolculuğunu aydınlanma yolundaki ilk önemli adım olarak görmektedirler.

4- Belirli dini olayları kutlamak, anmak: Her dinin, mensuplarınca kutsal sayılan belirli olaylarla bağlantılı törenleri ve inançları bulunmaktadır. Peygamberlerin doğumları, kutsal kişilerin ölümleri ya da onlar tarafından yapılan belirli yolculuklar dini doktrinde ve efsanelerde kayıtlıdır. Bu tür olaylar dini festivallerde dince önemli sayılan kişilerin yaşamlarını ve faaliyetlerini anmak için temsili olarak tekrarlanmaktadır.

5- Aynı dinden olanlarla ilişkide olmak ve bağlantı kurmak: Bu amaç misyoner toplantılarını ve hac yolculuklarını içermektedir. Birçok dinde hac yolculuklarının temel amacı dine mensup kişilerin bir araya gelmesini sağlamak için bir neden yaratma olarak açıklanmaktadır.

6- Hakikati yaymak: Birçok din inananlara gerçekleri öğretme ya da dini yayma gibi amaçlarla misyonerlik faaliyetlerini desteklemektedir.

7- Konferanslar ve dini toplantılar düzenlemek: Dini olmayan örgütler gibi dini gruplar da faaliyetlerini etkili şekilde yürütmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu amaçla da dini gruplar gelişimlerini izleyebilecekleri, üyelerinin manevi hedeflerine etkin şekilde ulaşmalarını sağlayacak eğitim verebilecekleri periyodik toplantılar düzenlemektedir.”¹¹⁹

2.2.3 Türkiye’de İnanç Turizminin Gelişimi

Türkiye, coğrafi konumu itibariyle eski dünya kıtaları olan Asya, Avrupa ve Afrika arasında doğal bir köprü gibidir. Bu nedenledir ki tarihin ilk devirlerinden beri kıtalar arası insan ilişkileri Anadolu topraklarında olmuştur. Gerek ilk çağ medeniyetlerinin Anadolu’da gelişmesi, gerekse Hristiyanlığın ilk dönemlerinde havarilerin, Ortaçağda ise Musevilerin bulundukları ülkelerde karşılaştıkları ağır baskı politikaları sonucu bu topraklara sığınmış olmaları, Türklerin kendi dini olan İslamiyet’e ait eserlerin yanı sıra, çok sayıda kilise, sinagog ve diğer mabetlerle dini eğitim veren okul ve vakıfların Anadolu’da yer almasına neden olmuştur.¹²⁰

Kutsal yerlerin bu dinlere mensup turistlerce ziyaret edilme eğilimlerinin, turizm olgusu içerisinde değerlendirilmesi amacıyla Kültür ve Turizm Bakanlığınca 1993 yılından bu yana İnanç Turizmi adı altında bir proje yürütülmektedir. İnanç turizminin geliştirilmesi amacıyla başlatılan çalışmalar kapsamında 1993 yılında öncelikle üç semavi dinin günümüze kadar ulaşan eserlerinin ve ibadet yerlerinin envanteri hazırlanmıştır. Türkiye genelinde yapılan envanter çalışmalarında ülkemizde yer alan ve sayıları çok fazla olan tüm eserler ele alınmamış, sadece:

- “- Dini yönden önemi bulunan ve büyük oranda ziyaret edilen,
- Sanat tarihi açısından özelliği olan,
- Mimari özelliği nedeniyle türünün ilk ve ilginç örneği olan,

¹¹⁹ YILMAZ, s. 58.

¹²⁰ Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Türkiye Turizm Stratejisi 2023*, Ankara 2006,(Strateji), ss. 71-72.

- Ulaşımı kolay bir noktada bulunan ve seyahat acenteleri tarafından tur programlarına dahil edilen, belirli ve önemli merkezlerin tespiti yapılmıştır.”¹²¹ Bu tespit sonucunda Müslümanlığa ait 167, Hristiyanlığa ait 129, Yahudiliğe ait 20 eser ve toplamda da 316 eser belirlenmiştir.¹²²

Kültür ve Turizm Bakanlığı, İnanç Turizmi Projesi çerçevesinde, Hristiyan dini için hazırlamış olduğu 28 ayrı şehirde bulunan 129 merkezden Hristiyanlar için hac yeri olarak kabul edilen yerler, Antakya’da bulunan St. Pierre Anıt Müzesi, İçel’de bulunan St. Paul Anıt Müzesi, İzmir’de bulunan Meryem Ana Evi, Antalya’da bulunan St. Nicola Kilisesi, Manisa’da bulunan Sard, Alaşehir, Akhisar Kiliseleri, Isparta’da bulunan Pisidia Antik Kenti, Nevşehir’de bulunan Derinkuyu Ortodoks Kilisesi, Denizli’de bulunan Laodikya Antik Kenti ve Leodicea (Goncalı) Kilisesi olarak belirtilmiştir.¹²³

Anadolu’da, başta camiler olmak üzere mescitler, türbeler, kümbetler, medreseler gibi birçok yapı Müslümanlık için kutsal sayılan yerler arasındadır. Peygamberler, sahabeler, veliler, büyük komutanların yaşamış olduğu ülkemizde dini ziyaret alanları da bir hayli fazladır. Türkiye’de dağınık ve değişik yerlerde olan bu eserlerin bulundukları yerlerden bazıları; Yavuz Sultan Selim’in 1517 yılında Mısır seferinden sonra İstanbul’a getirdiği kutsal emanetlerin bulunduğu Topkapı Müzesi, İslam Peygamberi Hazreti Muhammed’in sancaktarlığını yapmış olan Halid Bin Zeyd’in (Ebu Eyüp Ensari- Hazret Eyüp) Türbesi, Konya’da bulunan ünlü İslam bilgini Mevlana Hazretlerinin Türbesi, İstanbul’da bulunan Ayasofya Müzesi, Edirne’de bulunan, Mimar Sinan’ın 80 yaşında inşa ettiği ve "Ustalık Eserim" dediği Selimiye Camii, Bitlis’de bulunan Ahlat Kümbetleri, Kars’ta bulunan Menuçehr Camii, Bursa ve Şanlıurfa’dır.¹²⁴

¹²¹<http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/Belgegoster.aspx?F6E10F8892433CFF03077CA1048A1834E03BFC818972E45C> (26/10/2009).

¹²²<http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/Belgegoster.aspx?F6E10F8892433CFF03077CA1048A1834E03BFC818972E45C> (26/10/2009).

¹²³<http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/Belgegoster.aspx?F6E10F8892433CFF03077CA1048A1834E03BFC818972E45C> (26/10/2009).

¹²⁴ SEZGİN, s. 20.

Günümüze kadar ulaşan bu eserler, Türkiye'nin inanç turizmi alanında rekabet gücünü arttırmakta ve diğer ülkelerden daha avantajlı duruma getirmektedir. Türkiye Turizm Stratejisi 2023'te inanç turizmini geliştirmek, kutsal mekanların gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamak amacıyla; öncelik sırasına göre pilot bölgeler ve gezi güzergahları oluşturulması, uluslar arası düzeyde tanıtım çalışmalarına ağırlık verilmesi, bölgelerdeki yetkili kurumların tespiti ve ortak eylem planının hazırlanması ve plan hedeflerine ulaşmak için gerekli tüm ortaklıkların teşvik ve koordine edilmesi, yapılan öneriler arasındadır.¹²⁵

Ayrıca yerel yönetimleri teşvik ve bilinçlendirme çalışmalarının yapılması, eylem planı çerçevesinde envanter çalışmalarının tamamlanarak, mülkiyet araştırmaları ve gerekli restorasyon proje ve uygulamalarının yapılması, söz konusu inanç merkezlerini çevrelerinden bağımsız düşünmeden ulaşım bağlantılarının iyileştirilerek nitelik artırıcı çevre düzenleme projeleri yapılması ve diğer turizm türleri ile entegre olabilmesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın inanç turizminin gelişmesine yönelik önerileri arasındadır.¹²⁶

¹²⁵ Kültür ve Turizm Bakanlığı, (Strateji), s. 72.

¹²⁶ Kültür ve Turizm Bakanlığı, (Strateji), s. 72.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBAKIR İLİ KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİ

3.1. ŞEHRİN KISA TARİHÇESİ

Tarihin her döneminde büyük medeniyetlere beşiklik etmiş Diyarbakır tarihinin, önceleri M.Ö. 3000 yılına kadar uzandığı bilinirken, son zamanlarda Çayönü kazıları ile yapılan araştırmalar sonucunda uygarlık geçmişinin M.Ö. 7500 yıllarına kadar uzandığı belirlenmiştir.¹²⁷

Milattan üç bin yıl önce, Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgeye Subartu, buraya yerleşmiş savaşçı oymaklara da Subaru denildiği Sumer-Akkad'lardan kalma metinlerden anlaşılmaktadır. Diyarbakır'ı da içine alan Yukarı Dicle Bölgesi'nin ilk medeni halkı Subarular'dan sayılan Hurri'ler'dir. Uzun süre Hurri adı altında yaşayan boylar, M.Ö. ikinci binyılın ortalarında Hurri ve Mitanni adında iki konfederasyona ayrıldı. Zamanla Mitanniler Hurri'leri ortadan kaldırdı. Bölgeye, Mitanniler'den sonra Asurlular ve Urartular egemen oldu.(M.Ö. 1260-653).¹²⁸

Asurlular ve Urartular'ın hakimiyeti İskitler'in bölgeyi M.Ö. 653 yılında fethine kadar devam etmiştir. Dicle Nehrinin bir kolu olan Zebene Suyunun kaynadığı Bırkleyn Mağaralarında ve Eğil Kalesinde olmak üzere iki yerde Asurlulardan kalma Stelli kitabelere rastlanmıştır.¹²⁹

Asurlular ve Urartular'dan sonra Diyarbakır bölgesi sırayla İskitler'in (M.Ö. 653-625), Medler'in (M.Ö. 625-550), Persler'in (550-331), Büyük İskender'in (331-323), Selevkoslar'ın (323-140), Partlar'ın (140-85), Büyük Tigran'ın (85-69) ve Romalılar'ın (M.Ö. 69- M.S. 53) egemenliğine girmiştir. M.S. 53-395 yıllarında

¹²⁷ Diyarbakır Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, *Diyarbakır İl Turizm Envanteri*, Diyarbakır, 1997, s. 9.

¹²⁸ Şevket BEYSANOĞLU, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963, ss. 3-5.

¹²⁹ Diyarbakır Valiliği, *Cumhuriyetin 50. Yılında 1973 Diyarbakır İl Yılığ*, İş Matbaacılık, (Cumhuriyet), s. 20.

Diyarbakır, Partlar-Romalılar, Sasanlar-Romalılar arasında sık sık el değıştirmiştir. 395 tarihinden itibaren 639'a kadar Bizans yönetiminde kalmıştır.¹³⁰

Diyarbakır'ın Müslümanların eline geçmesi Hz. Ömer'in halifeliği döneminde olmuştur. Müslüman Araplar; İyaz İbni Günme komutasında beş aylık bir kuşatmadan sonra, surlarla çevrili şehre dışarıdan girilmesinin mümkün olmadığını anlamışlardır. Halid İbni Velid, bir grupla birlikte surların altından geçen kanalizasyondan şehre girer ve dışarıdan kapıları açınca dışarıdakilerle birlikte şehir 639 yılında Müslüman Arapların eline geçer.¹³¹

Şehir aşağıdaki tabloda da belirtilen üzere çeşitli Müslüman devletlerin egemenliği altında kalmış ve Eylül 1515'te Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. XVI. yüzyılda da, kuşatma sırasında harap olan şehir adeta yeniden inşa edilmiştir. Osmanlı devrinde en geniş ve en önemli eyaletlerden birinin merkezi olan Diyarbakır, Müslümanlar tarafından zapt edilen ilk Anadolu şehri olması ve doğuya sefer eden orduların da hareket üssü ve kışlağı olması nedeniyle, önemli bir ticaret ve sanat merkezi olmuştur.¹³²

¹³⁰ İbrahim SARI, *Şehrimiz Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 2, İstanbul, 1996, s. 11.

¹³¹ Turizm Bakanlığı Diyarbakır Turizm Müdürlüğü, *Diyarbakır İli Turizm Envanteri*, 1991, s. 5.

¹³² BEYSANOĞLU, s. 37.

Tablo 8: Günümüze Kadar Diyarbakır'da Yaşamış Uygarlıklar ve Devletler

HURRİLER	M.Ö. 3000-1260
MİTANNİLER	M.Ö. 3000-1260
ASURLULAR	M.Ö. 1260-653
URARTULAR	M.Ö. 1260-653
İSKİTLER	M.Ö. 653-625
MEDLER	M.Ö. 625-550
PERSLER	M.Ö. 550-331
MEKEDONYALILAR (İskender Devri)	M.Ö. 331-323
SELÖKİDLER (Selevkos Hanedanı)	M.Ö. 323-140
PARTLAR	M.Ö. 140-85
BÜYÜK TİGRAN DEVRİ	M.Ö. 85-69
ROMALILAR	M.Ö. 69- M.S. 53
PARTLAR VE ROMALILAR DEVRİ	53-226
SASANİLER VE ROMALILAR DEVRİ	226-395
BİZANS DEVRİ	395-639
MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETİH VE ÜÇ HALİFE DEVRİ	639-661
EMEVİLER	661-750
ABBASİLER	750-869
ŞEYHOĞULLARI	869-899
ABBASİLER	899-930
HAMDANİLER	930-978
BÜVEYHOĞULLARI	978-984
MERVANİLER	984-1085
BÜYÜK SELÇUKLULAR	1085-1093
SURİYE SELÇUKLULARI	1093-1097
İNALOĞULLARI	1097-1142
NİSANOĞULLARI	1142-1183
HASANKEYF ARTUKOĞULLARI	1183-1232
EYYUBİLER	1232-1240
TÜRKİYE SELÇUKLULARI	1240-1302
MARDİN SELÇUKLULARI	1302-1394
TİMUR HAKİMİYETİ	1394-1401
AKKOYUNLULAR	1401-1507
ŞAH İSMAİL İDARESİ	1507-1515
OSMANLI DEVLETİ	1515-1923

Kaynak: Diyarbakır Valiliği, 2000'e Beş Kala Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır 1995, s. 2.

Şehrin adı ilk olarak Asur kaynaklarında “Amidi” diye geçer. Arap akınları sonrasında arap kaynaklarında Amid, Türklerin yöreye gelişinden sonraki kaynaklarda ise Kara Amid olarak anılmıştır. Arap akınları sırasında bölgeye yerleşen Bekr adındaki bir aşiret nedeniyle yörenin Bekr diyarı anlamında olan Diyar-ı Bekr adı; daha sonra Atatürk’ün 1937 yılında halka hitaben yaptığı konuşmasında Diyarbakır olarak geçmiştir. Bu isim 10 Aralık 1937 günü Bakanlar Kurulu Kararı ile resmîyet kazanmıştır.¹³³

3.2 TARİHSEL SÜRECİN KÜLTÜREL ÇEŞİTLİLİĞE KATKISI

Dünyanın en eski ve köklü uygarlıkları, Mezopotamya ve Anadolu’da ortaya çıkmıştır. Eski uygarlık merkezlerinin yoğunlaştığı bu iki bölgeyi birbirinden ayıran kesin sınırlar yoktur. Güneydoğu Anadolu Yöresi, bu iki yerleşim yeri arasında bir geçiş bölgesi sayılabilir. Diyarbakır da bu geçiş bölgesinde yer almaktadır. Anadolu ve Mezopotamya’da kurulan gelişmiş uygarlıklar, çeşitli toplulukların yerleşme ya da istila amacıyla buralara yönelmelerine neden olmuştur. Yöreye yeni gelen topluluklar, bir yandan yerli halkın kültüründen etkilenirken, bir yandan da bu kültüre kendi öğelerini katmışlardır. Bu kültürel yoğrulma süreci, her yeni gelen toplulukla daha da zenginleşerek yüzyılları içine almıştır. Diyarbakır kültürünün evrimini de bu iki uygarlık bölgesiyle olan komşuluğu belirlemiştir. M.Ö. 8000’lerde başlayan bu kültürel etkileşim süreci, günümüze dek sürmüş ve oldukça renkli bir kültür mozaığının oluşmasına yol açmıştır. Bu kültür mozaığının içinde tarih boyunca yörede egemen olmuş ulusların kültürel ve dinsel kalıtları canlı biçimde yaşamaktadır.¹³⁴

Yontma taş ve Mezolitik devirlerde, Diyarbakır ve çevresindeki mağaralarda yaşanmış olduğu, yapılan arkeolojik araştırmalar ile anlaşılmıştır. Eğil-Silvan yakınlarındaki Hassun, Dicle Nehri ve kolları üzerinde Ergani yakınlarında Hilar Mağaralarında bu çağdan kalma kalıntılar tespit edilmiştir.¹³⁵

¹³³ Diyarbakır Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, s. 8.

¹³⁴ Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, Anadolu Yayıncılık A.Ş. adına Nazar Büyüm, Cilt:4, İstanbul, 1982, ss. 2308-2310.

¹³⁵ BEYSANOĞLU, s. 1.

Anadolu'nun en eski köy yerleşmelerinden biri olan tarımcı köy topluluklarının en güzel örneğini veren Ergani yakınlarındaki Çayönü Tepesi, günümüzden 10.000 yıl önceye tarihlenmesi ile sadece bölge tarihimize değil Dünya uygarlık tarihine de ışık tutmaktadır. M.Ö. 7.500-5.000 yılları arasında aralıksız olarak daha sonra da aralıklarla iskan edilmiş olan günümüzdeki kent uygarlığının ilk temellerinin atıldığı Çayönü, insanların göçebelikten yerleşik köy yaşantısına, avcılık ve toplayıcılıktan besin üretimine geçtikleri "Neolitik Devrim" olarak da bilinen teknolojik yaşam biçimi, beslenme ekonomisi ve insan doğal çevre ilişkilerinin tümü ile değiştiği kültür tarihi ile ilgili buluşlarda bir çok ilki de içeren canlı ve ilginç bir yerleşmedir. Yabani buğday, mercimekgiller gibi bitkilerin tarıma alınması, koyun ve keçinin evcilleştirilmesi ile Çayönü bilim dünyasında önem kazanmıştır. Yine Ergani yakınlarındaki Grihiaciyan Tepesi'nde M.Ö. 5.000 yılları başına tarihlenen "Gelişkin Köy Evresi" ya da Kalkolitik Çağ olarak adlandırılan Halaf Kültürünün sonlarına tarihlenen tek bir kültür evresi görülmüştür. Halaf Kültürü, Kuzey Irak, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da görülen yuvarlak planlı kubbeli evleri zengin boya bezeli çanak-çömleği ile ünlüdür.¹³⁶

Diyarbakır kültürünün evrimini, büyük ölçüde Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarıyla komşuluk ilişkileri belirlemiştir. Yörede M.Ö. 3000-1300 arasında egemen olan Hurri uygarlığının en belirgin izlerine, Hitit uygarlığında rastlanmaktadır. Daha sonra Asurlular ve Aramiler döneminde Mezopotamya uygarlığı bölgeyi etkisi altına almıştır. Diyarbakır kültürünün dönüm noktalarından biri, Roma dönemidir. Bu dönemde Hristiyanlık yayılmış, Hristiyanlığı benimseyerek Süryani adını alan Aramiler, kenti bu dinin merkezlerinden biri durumuna getirmişlerdir. Hristiyanlığı, Müslümanlığın yayılışı izlemiştir. Müslümanlıkla birlikte Arap dili ve kültürü de yaygınlık kazanmıştır. Ancak daha sonra Diyarbakır'ı başkent yapan Mervaniler, yöre kültürünü Arap etkisinden kurtarmışlardır.¹³⁷

Türkmenler, 1042'den başlayarak Diyarbakır ve çevresinde akınlar düzenlemişlerse de, Türk kültürünün yörede etkili olması ancak İnanoğulları'yla

¹³⁶ <http://www.diyarbakir.smmmo.org.tr/dosyalar/MV/D1.doc> (16/11/2009).

¹³⁷ Yurt Ansiklopedisi, s. 2343.

başlamıştır. İnanoğulları'nı izleyen Nisanoğulları da aynı kültürün sürdürücüsü olmuşlardır. Artuklular dönemindeyse, İslam ve eski Türk geleneklerinin karışımından oluşan ikili bir kültür yapısı yöreye egemen olmuştur. Akkoyunlular Döneminde, Türk kültürü ve Türkçe yaygınlık kazanmıştır. Ancak geç dönemlerde Akkoyunlu uygarlığı İran etkisine girmiştir. Bu dönemin en önemli olayı da Şiilik'in yaygınlık kazanmasıdır. Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakır ve çevresini ele geçirdikten sonra Türkmenler'le çatışması, yörede Türk kültürünün yayılmasını olumsuz yönde etkilemiştir. Öte yandan Osmanlılar'ın yörede egemenliği derebeyleriyle paylaşması da kültürel egemenlik kurmalarını engellemiştir. Yerel etnik öğelerin kültürü, özellikle kırsal kesimde gücünü korumuştur. Osmanlı mimarisinin özgün çizgileri yerel mimari içinde eriyip gitmiştir. 19. yüzyıl başlarında yönetimi merkezileştirmek için alınan önlemler, ayaklanmalara ve mezhep çatışmalarına yol açmıştır. II. Abdulhamit döneminde kente sürülen aydınlar, Diyarbakır'ın kültürel yaşamına yeni boyutlar kazandırmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında derebeylik ilişkilerine dayanan toplum ve kültür yapısı, varlığını korumuştur. 1925-1950 arasında etkinliği azalan bu yapı, 1950'lerden başlayarak yeniden güç kazanmıştır. Ancak tarımda makineleşme, bu yapıda ilk çözümleri başlatmış ve bu çözümler 1965'ten sonra hızlanmıştır.¹³⁸

Diyarbakır il merkezi, geçmişten bu yana bölgede yönetsel, tecimsel ve kültürel merkez durumunda olmuştur. Büyük feodal kent kimliğinden çağdaş kente geçiş süreci, kentte değişik yaşama biçimleri ortaya çıkarmıştır. Kentin yerleşme düzeni, bu yaşama biçimlerini yansıtır gibidir. Siyah bazalttan yapılmış eski yerli evleri tümüyle sur içindedir. Bu bölümde yaşam, eski kentten izler taşır. El sanatları bu bölümde yoğunlaşmıştır. Dükkanlar eski tiptedir. Çarşı çevresindeki yerlerde daha çok kasabalardan ve köylerden gelmiş, kentin orta sınıfını oluşturan aileler oturur. Yerli aileler azalmıştır. 1950'lerde sur dışında kurulan Yenişehir, çağdaş kent görünümündedir. Konutlar daha çok betonarme blok apartman biçimindedir. Kentin bu kesiminde çağdaş öğeler toplumsal yaşamda ağır basar. Kente göç, yeni ilişkileri

¹³⁸ Yurt Ansiklopedisi, s. 2343.

zorunlu kılmaktadır. Geleneksel değerlerle kentsel değerlerin çatışması, bir kültür karmaşasına yol açmaktadır.¹³⁹

Giyim-kuşam olarak kentte çağdaş giysiler benimsenmiştir. Ancak kentin yoksul bölgelerinde, kadın giyiminde kısmen yerel özellikler görülür. Diyarbakır ve çevresinde başlık ve giysiler çok renklidir. Halk müziği ve oyunlarını sergileyen folklor gruplarının üzerinde bu eski giysi ve örneklerini görmek mümkündür.

Geleneksel erkek giyimi meslek gruplarına ve zenginlik durumlarına göre değişiklik gösterir. Erkekler genellikle Mor Emledin, Yediveziri, Mantın denen kumaşlardan yapılmış önu yırtmaçlı entari giyerler, bellerine de yazın ağabani, kışın ise şal kuşak bağlarlar. Bir kısım halk da şalvar giyer, üstüne işlik denen gömlek ve kırk düğme yelek giyerler. Ayakkabı türleri ise kalıçfotin, poçikli kundura ve yaşlılarda ise mesttir.¹⁴⁰

Kadın giyiminde başa giyilen kofî üzerine çeşitli renkte ipek puşular sarılır. Başlıklar yüksek yada basık olabilirler. Başlığın üstüne gümüş tepelik, yanaklara gümüş zülûf bastırırlar. Saç örgülerinin altına takılan saçbağı, kişniş gerdanlık, hasır bilezik başlıca takılardır. Üste fistan, zıbın (entari) giyilir. Bazen üst üste iki-üç fistan giyilir. Bele çeşitli renklerde acem kuşağı sarılır. Fistan üzerine işlemeli hırkalar giyilir. Dokumadan giyime, el işi olan geleneksel giysiler, yerini günümüzde makine dokuma ve hazır giyime bırakmıştır.¹⁴¹

Diyarbakır yöresinde, geleneksel beslenme alışkanlıkları etkinliğini sürdürür. Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi yörede de kimi yiyecekler, kurutularak kış için saklanır. Kabak ve pathıcan buna örnek verilebilir. Üzümden yapılan pestil ve sucuk, otlu peynir, sumak beslenme düzeninin öğelerindendir. Geleneksel yemek türlerinde etin özgün bir yeri vardır. Yemekler genellikle bol acılı ve yağlıdır. İçli köfte, işkembe dolması, meftune, duvaklı pilav, mumbar, nuriye tatlısı, lebeni, özgün yemeklerinin başlıcalarıdır. Toplumsal değişimin bir sonucu olarak, geleneksel

¹³⁹ Yurt Ansiklopedisi, s. 2310.

¹⁴⁰ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 407.

¹⁴¹ Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2000 Kültür Kılavuzu, Uzerler Matbaası, Ankara 2000, (Kültür), s. 63.

beslenme alışkanlıkları da değişime uğramaktadır. Kentlerde önceleri evlerde hazırlanan besin maddelerinin yerini hazır yiyecekler almıştır.

Diyarbakır'da geleneksel el sanatları içerisinde kuyumculuk, ipekçilik, bakırcılık önde gelmektedir. Kuyumculuğun uzun bir geçmişi vardır. Hasır bilezikler, kişniş gerdanlıklar, gümüş işlemeli nalın ve çekmeceler Diyarbakır'lı kuyumcuların kendilerine has ürünleridir. Eskiden yaygın olan dokumacılık ise bugün puşu ile varlığını sürdürmektedir. Eskiye göre önemini yitirmiş olmakla birlikte varlığını sürdüren diğer el sanatları, bakırcılık, toprak işleri, saraççılık, keçecilik, kilim, heybe gibi dokumacılık, işlemeli peşkir, peştamal, namaz örtüsü yapımıdır. Güneydoğu Anadolu Projesi bölgesinde kültürel mirası geliştirme programı içerisinde, Diyarbakır ilinde geleneksel el sanatlarını destekleme projesi ile bakırcılık, taş işleme, ipekli dokuma (puşu) ve kuyumculuk alanında eğitimler düzenlenmekte, tanıtımları yapılmaktadır.¹⁴²

Diyarbakır'da kutlama ve özel günler Ziya Gökalp ve Cahit Sıtkı Tarancı'yı Anma Günleri ile Kültür Festivalidir. Daha önceleri ayrı olarak düzenlenen Karpuz Festivali, Kültür Festivalinin içinde yer almaktadır. Bunların dışında 5 Nisan Atatürk'ün Diyarbakırlıların fahri hemşehriliğini kabul günü ve 15 Kasım Atatürk'ün Diyarbakır'a geliş günleri de anılmaktadır.¹⁴³

3.3 TARİHSEL SÜRECİN İNANÇ YAPISINA KATKISI

Diyarbakır'da yaşayan uygarlıklar şehrin kültür ve inanç yapısında etkili olmuşlardır. Bu uygarlıklardan özellikle Persler din alanında etkili olmuşlardır. Selökidler Dönemi'nde ise Diyarbakır yeni bir kültür tanımıştır. Doğu uygarlığının ve Yunan uygarlığının karışımı olan bu kültür, yörede uzun süre etkili olmuş ve Roma uygarlığının yayılmasına elverişli ortamı hazırlamıştır. Roma Dönemi'ndeki en önemli olay Hristiyanlık'ın ortaya çıkışıdır. Bit-Zamani Krallığı'nın kurucusu olan Aramiler, Hristiyanlık'ı ilk benimseyenlerden olmuşlardır. Saint Pierre'in arkadaşı Thomas'ın öğrencilerinden Agay ve Mara, Hristiyanlık'ın Urfa ve

¹⁴² Milli Prodüktivite Merkezi, *İller Düzeyinde Verimliliği Artırma Projeleri, Diyarbakır Verimliliği Artırma Projesi*, Bizim Büro Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 181.

¹⁴³ Diyarbakır Valiliği, (Kültür), s. 68.

Diyarbakır çevresinde yayılmasında çok etkili olmuştur. Hristiyanlığı benimsedikten sonra Süryani adını alan Aramiler, günümüze dek Diyarbakır'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. 518 yılında Bizans Kilisesi, o tarihe değin en yüksek dinsel kurum sayılan Antakya Kilisesi'nden ayrılmış ve Rum Ortodoks Kilisesi adını almıştır. Süryaniler ve onların dinsel merkezi Antakya Kilisesi'ne de Bizans Devleti baskı yapmıştır.¹⁴⁴ Bizanslıların baskısı onları Antakya'dan Malatya'ya, sonra Diyarbakır üzerinden Mardin Deyr ül Zafaran'a yerleşmeye zorlamıştır. Diyarbakır'da Süryani kesiminin büyük çoğunluk olduğu kiliselerinden anlaşılmaktadır. Kentte Süryani kültür ve medeniyetinin etkisi milattan öncelere dayanır ve 20. yy. başlarına kadar uzanır. Süryaniler her çeşit sanat dalında da etkin rol oynamışlardır.¹⁴⁵

Diyarbakır'ın İslamiyet'ten önceki ahalisi üç dine mensup idiler. Bunlar; Şemsiler (güneşe tapanlar), Yahudiler ve Hristiyanlar'dır. Hristiyanlar da beş mezhebe ayrılmışlardı:

- “1- Gregoryan (Ermeni)
- 2- Yakubi (Süryani-Kadim)
- 3- Ortodoks (Rum)
- 4- Melkit Meliki (Rum Kayseri mezhebinde Ortodoks-Süryani)
- 5- Asuri (Nasturi)”¹⁴⁶

19. yüzyıl başlarında Diyarbakır'ın nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen 1831 tarihli ilk nüfus sayımında Diyarbakır'ın nüfusuna ilişkin bilgi yoktur. 1871 Diyarbakır Salnamesi'ne göre, Diyarbakır merkezinde 388 köy, 56 mahalle, 12057 hane bulunmakta olup, 29383 olan nüfusun, 7809 Gayr-i Müslüm ve 21574'ü ise Müslüman'dır.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Yurt Ansiklopedisi, s. 2311.

¹⁴⁵ Orhan C. TUNCER, **Diyarbakır Kiliseleri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, (Kiliseler), ss. 184-186.

¹⁴⁶ BEYSANOĞLU, s. 147.

¹⁴⁷ Yurt Ansiklopedisi, s. 2241.

Tablo 9: 1905 Diyarbakır Salnamesi'ne Göre Diyarbakır Kadın-Erkek Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

	CİNSİYET	DİYARBAKIR	TOPLAM
MÜSLÜMAN	Erkek	205828	375528
	Kadın	169700	
ERMENİ	Erkek	24685	48225
	Kadın	23540	
SÜRYANİ	Erkek	12605	22847
	Kadın	10242	
KATOLİK	Erkek	5945	11165
	Kadın	5220	
PROTESTAN	Erkek	2987	5554
	Kadın	2567	
YAHUDİ	Erkek	1434	2792
	Kadın	1358	
KİPTİ	Erkek	1049	1782
	Kadın	733	
ORTODOKS	Erkek	756	1500
	Kadın	744	
TOPLAM		469393	

Kaynak: Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, Anadolu Yayıncılık A.Ş. adına Nazar BÜYÜM, Cilt:4, İstanbul, 1982, s. 2243.

Tablo 9'dan da görülebileceği gibi, kentte yaşayan gayrimüslim halkın büyük bölümünü Ermeniler oluşturmuştur. Süryaniler de Ermeniler'den sonra kentte bulunan gayrimüslim halk arasındadır.

Şehirde bu dini ve etnik grupların bir arada yaşadıkları görülmektedir. Ancak kentin bazı mahallelerinde ise gayrimüslim halkın yoğunlukta olduğu görülmektedir. Özellikle Yenikapı Mahallesi Hristiyan ailelerin çoğunlukta olduğu bölgedir.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Orhan C. TUNCER, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996, (Camiler), s. 14.

Diyarbakır'da dilleri, dini inançları farklı etnik gruplar yan yana yaşamıştır. Yörenin güntümüze ulaşan çizgilerinin biçimlenmesi Müslümanlığın yaygınlaşmasıyla başlar.

Yörede dinsel yapı güçlüdür. Nüfusun hemen hemen tümü Müslüman'dır. Az sayıda Hristiyan topluluklara ve Yezidiler'e de rastlanır. Müslüman topluluğunu Hanefi ve Şafii mezheplerine ve Aleviliğe bağlı gruplar oluşturur. Yörede çeşitli tarikatlar da etkinliğini sürdürmektedir. En yaygını Nakşibendi Tarikatı'dır. Şeyhler ve din adamları, özellikle Şafii mezhebine bağlı topluluklarda, toplumsal yaşamda işlevsel konumlarını sürdürür.¹⁴⁹

Yörede çeşitli dileklerle yatırlara, ziyaret yerlerine gidilerek adaklar adanır. Bunlardan Sultan Şeyhmus Türbesi yalnız Diyarbakır'da değil, tüm güneydoğuda ünlüdür. Türbeyi her yıl çeşitli dileklerle yüz bine yakın insan ziyaret eder. Bunların çoğunluğunu hastalar, çocuk isteyen kadınlar, evlenmek isteyen kızlar oluşturur. Dilek ve adakların yerine getirilmesinden sonra, büyük bir ateş çevresinde toplanılır. Ezan geçince cami ve dergah bölümüne gidilir. Burada, taneleri limon büyüklüğünde olan 1001'lik tesbih çekilir. Zikir, tövbe ve istiğfarda bulunulur. Dualar bitince arabana denilen büyük tef getirilerek ilahiler söylenir.¹⁵⁰

Diyarbakır'ın İçkale kesimindeki Sultan Süleyman Türbesi, Ergani'de bulunan Zülküfül Peygamber Makamı ve Eğil'deki Harun Peygamber çocuk dileğiyle gidilen kutsal yerlerdendir. Ayrıca Piran Köyü yakınlarındaki Pir Hattab Türbesi'ne akıl hastaları, Çınar'daki Pir İbrahim Türbesi'ne ise romatizmalılar götürülerek şifa dilenilir.¹⁵¹

Bütün yörelerde olduğu gibi Diyarbakır'da da nazara inanılmaktadır. Nazardan korunmak ve nazarın iyileştirilmesi için, türlü uygulamalara başvurulur. Üzerlik tohumunun ipe dizilerek oturma odasına asılması veya nazar değdiğine

¹⁴⁹ Yurt Ansiklopedisi, s. 2314.

¹⁵⁰ Yurt Ansiklopedisi, s. 2314.

¹⁵¹ Yurt Ansiklopedisi, s. 2314.

inanılanların üzerlikle tütsülenmesi bunlardan bazılarıdır. Tütsüleme, genellikle bu gibi işlerde n salmış yaşlı kadınlarca yapılır.¹⁵²

Yörede kuraklıkla ilgili inanmalar da mevcuttur. Yağmur yağmasını dilemek için başvurulan uygulamalardan biri me Gelin greneğidir. Büyük bir tahta kepeye bir tahta parçası sıkıca bağlanarak, yana açılmış iki kol biçimi verilir. stne entari giydirilip, başına bezler sarılır. Böylece bebek biçimine sokulur. Çocuklar bebeği kollarından tutarak kapı kapı dolaştırırlar. Bu arada şu sözler söylenir:

“me gelin ne ister

Allah’tan yağmur ister

Bir eme bulgur ister

Bir kaşık da yağ ister”¹⁵³

Evlerden ocuklara bir kepçe bulgur, bir kaşık da yağ verilir. Bebeğin başına da bir kova su dökülür.¹⁵⁴

3.4 DİYARBAKIR’DA KÜLTÜR TURİZMİNE KONU OLAN VARLIKLAR

7500 yıllık geçmişe sahip olan ve tarih boyunca otuza yakın medeniyetin egemenliği altına girmiş olan Diyarbakır’a bu medeniyetlerden tarihi, kültürel ve sanatsal değerleri olan bir çok eser miras kalmıştır. Bu eserlerin birçoğu günümüzde varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Diyarbakır’ın kültürel değerlerini, dünya kültür mirası olarak kabul edilebilecek Diyarbakır Kalesi ve Surları, sivil mimari örneklerinden olan Diyarbakır evleri, köprüler, hanlar, hamamlar, mağaralar ve antik yerleşmeler oluşturmaktadır.

¹⁵² Yurt Ansiklopedisi, s. 2315.

¹⁵³ Yurt Ansiklopedisi, s. 2314.

¹⁵⁴ Yurt Ansiklopedisi, s. 2315.

3.4.1. Diyarbakır Kalesi ve Surları

Yeryüzünde bir benzeri daha bulunmayan Diyarbakır Kalesi, günümüze dek sağlamlığını koruyarak gelmiş tek kaledir. Kale, Karacadağ'dan Dicle'ye değin uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında, Dicle Vadisi'nden takriben yüz metre kadar yükseklikte ve açıkça belli olan nehir kavsinin tepesinde kurulmuştur.¹⁵⁵

Diyarbakır kalesinin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Şehrin doğusunu sınırlandıran ve Dicle yatağından yüz metre kadar yükseklikte bulunan "Fis Kayası" isimli sarp kayalığın İçkale kesiminin buranın ilk yerleşme yeri olarak çekirdeği oluşturduğu ve küçük çapta bir kalenin burada Hurriler zamanında inşa edildiği sanılmaktadır.¹⁵⁶

Roma İmparatoru II. Constantius zamanında, sürekli saldırılarla zedelenen kale yeniden tamir edilerek savunma gücü artırılmıştır ve şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir. 367-375'te kentin batı surları yıktırılarak, Urfa Kapısı'yla Mardin Kapsı'na uzanan bölüm yapılmıştır. Böylece genel biçimini alan Diyarbakır Kalesi, sürekli onarımlarla günümüze ulaşmıştır.¹⁵⁷

Genel görünümü ile bir kalkan balığını andıran kale, Dışkale ve İçkale olarak ikiye ayrılmaktadır.¹⁵⁸

Şehrin etrafını çevreleyen surlar Dışkale'yi oluşturmaktadır. Dışkale surlarının kuşattığı alan doğudan batıya 1700, kuzeyden güneye 1300 metredir. Surların yüksekliği 8-12 metre, kalınlıkları 3-5 metre arasında değişmekte olup uzunluğu 5 km.'den fazladır. Dışkale surlarında 82 burç vardır. Burçlar çoğunlukla yuvarlak, birkaç tanesi çok köşeli, Benusen ve Dicle vadisine bakan bölümlerde ise genellikle dört köşedir. Surlara çıkmak için burçların içinde çeşitli yönlerde açılmış mağaralar bulunur. Bu mağaralarda silahlı bir adamın rahatlıkla savaşabileceği ve

¹⁵⁵ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 269.

¹⁵⁶ BEYSANOĞLU, s. 112.

¹⁵⁷ Yurt Ansiklopedisi, s. 2325.

¹⁵⁸ Diyarbakır Valiliği, 2000'e Beş Kala Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1995, (İkibin), s. 125.

kolaylıkla geçebileceği geçitler yapılmıştır. Sur üzerinde devriye yolu dışarıya doğru bir metre yükseklikte kalın bir mazgal duvar ile korunmuştur. Alt katları depo, üst katları savaş zamanında kaleyi savunan askerlerin kaldığı burçlar iki katlıdır.¹⁵⁹

Dışkale surlarını ikinci bir surun kuşattığı çeşitli kaynaklardan ve kalıntılardan anlaşılmaktadır. 1232 yılında kenti alan Eyyubi hükümdarı Melik Kamil tarafından bu surlar yıktırılmış, bugünkü surların onarımında kullanılmıştır. Çok az da olsa bu surların kalıntısı yer yer durmaktadır.¹⁶⁰

Diyarbakır kalesine girişi sağlayan 4 kapı vardır. Güneybatıda Mardin Kapı, batıda Urfa Kapı, kuzeyde Dağ Kapı, doğuda ise Yeni kapı yer alır. Bu kapılar dışında kalan Çift Kapı ve Tek Kapı, Cumhuriyet döneminde açılmıştır. Kapıların iki yanında burçlar yer alır. Burçların en önemlileri Evli Beden, Yedi Kardeş, Keçi ve Nur Burçlarıdır. Kapıların yanındaki burçlarla batı kesimindeki sur burçları daha büyük ve güçlüdür.¹⁶¹

İçkale, surlarla çevrili alanın (Dışkale'nin) kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. İçkale'nin içinde bulunan höyük nedeniyle buraya Virankale de denilmektedir. Burada yapılan kazılarda etrafı surlarla çevrili XIII. yüzyıla ait Artuklu Sarayı kalıntıları çıkarılmıştır. Artukoğulları döneminde önemli değişikliklere uğramış olan İçkale, 1524-1526 yıllarında Kanuni Sultan Süleyman zamanında inşa edilen ikinci bir surla daha da genişletilmiştir.¹⁶²

İçkale'nin de dört kapısı vardır. Fatih ve Oğrun kapıları dışarıya, Saray ve Küpeli kapıları ise kente açılır. Kapıların tamamı demirden ve sağlam yapılmıştır.¹⁶³

İçkale, içinde barındırdığı tarihi değerler ve bulunduğu yer itibarıyla turizm açısından çok önemlidir. Bu amaçla bir çok proje çalışması yapılmıştır. Projelerden en önemlisi, Diyarbakır Surları ve İçkale Projesidir. İlk çalışmalar, Diyarbakır

¹⁵⁹ Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 125.

¹⁶⁰ Altun ARA, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları:264, İstanbul, 1978, s. 228.

¹⁶¹ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 373.

¹⁶² BEYSANOĞLU, ss. 116-120.

¹⁶³ Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 129.

Valiliği, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve Çekül Vakfının ortaklığında ve işbirliği ile 2000 yılında başlatılmıştır. Geliştirilen İçkale Kültür - Turizm Alanı Projesi, Kültür ve Turizm Bakanlığının finansmanı ile 2004 yılında uygulanmaya başlamıştır. Proje kapsamında, İç Kale'deki eski bir han olan Cezaevi Binası Kongre Merkezine, Saint George Kilisesi Sanat Galerisine, tarihi binanın Arkeoloji Müzesine ve bahçenin açık hava taş eserler binasına, eski Garnizon Komutanlığı binasının da müze kafeterya olarak işlev kazandırılması çalışmaları 2009 yılı itibariyle devam etmektedir. Ayrıca bu binalar Kültür ve Turizm Bakanlığı'na tahsis edilmiştir.

Surların çeşitli yerlerinde Romalılardan Osmanlılara kadar çeşitli devletlere ait yazıtlar (kitabeler) bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Latince: Romalılar, 367- 375 yılları arası, Yunanca: Bizanslılar, 440-528 yılları arası. Arapça yazıtlar: Abbasîler 909, Mervaniler 995-1035, Büyük Selçuklular 1088-1092, Şam Selçukluları 1093, İnallılar 1141, Nişanlılar 1154-1183, Artuklular 1188-1208, Eyyubiler 1236-1237, Akkoyunlular 1149-1479. Farsça yazıtlar Osmanlılar Dönemine aittir. 1525–1527 arası tarihlerini taşır.¹⁶⁴

Surlar üzerinde günümüzde bile özelliğini kaybetmeyen burçlar şunlardır:

1- Ulu Beden (Evli Beden) Burcu: Ulu Beden Burcu, surların güneybatısında yer almaktadır. Eskiden yoksul aileler tarafından barınak olarak kullanıldığı için halk arasında “Evli Beden Burcu” olarak da bilinmektedir. Burcun üzerindeki kitabeye göre, Artuklu hükümdarı Melik Salih adına 1208 yılında Bercisoğlu İbrahim Bey tarafından son şekli verilmiştir. Artuklu askeri mimarisinde olduğu kadar Türk askeri mimarisinde de önemli bir yere sahiptir. Üzerindeki kitabe burcu bir kuşak gibi sarmaktadır.¹⁶⁵ Silindirik plana sahip olan burç, 4 katlıdır.

2- Yedi Kardeşler Burcu: Yedi Kardeşler Burcu, surların güneyinde yer almaktadır. Artuklu hükümdarı Melik Salih adına, 1208 yılında Ulu Beden Burcunun mimarı olan Bercisoğlu İbrahim'in oğlu Yahya tarafından inşa edilmiştir. Burcun en

¹⁶⁴ BEYSANOĞLU, s. 120.

¹⁶⁵ Kültür ve Turizm Bakanlığı Proje Koordinasyon Merkezi, *Işığın Yükseldiği Yer GAP Güneydoğu Anadolu Bölgesi*, Ankara, 2005, s. 91.

önemli özelliği; üzerinde yer alan çift başlı kartal, kanatlı aslan kabartmaları ve kitabeleridir.¹⁶⁶

Halk arasında Ulu Beden ve Yedi Kardeşler Burçları, baba-oğul tarafından yapıldığından dolayı “Ben-u Sen”, bu burçların önündeki vadi de “Ben-u Sen Vadisi” olarak adlandırılmaktadır. Yedi Kardeşler Burcuyla ilgili halk arasında pek çok efsane mevcuttur.

3- Keçi Burcu: Mardin Kapı'nın doğusunda yontulmuş olan kaya kitlesinin üstüne inşa edilmiş olan Keçi Burcu, surlar üzerinde bulunan burçların en büyüğü ve en eskisidir. İnşa tarihi bilinmemekle beraber 1223 yılında Mervanoğulları tarafından onarılmıştır. Burcun üzerinde 11 tane kemer bulunmaktadır.¹⁶⁷ İki katlı olan Keçi Burcu'ndan Dicle Nehri, Dicle Vadisi ve suriçi bölgesi izlenebilmektedir. Burcun üst katı sergi, konser, gösteri v.b. faaliyetler için de kullanılmaktadır. Burcun alt bölümüne ise henüz işlev kazandırılmamıştır.

Eskiden mabet olarak kullanıldığı sanılan burcun son bölümünde bir kuyu veya yer altı geçidini andıran bir dehliz bulunmuşsa da beton bir blok ile üstü kapatılmıştır.¹⁶⁸

4- Nur Burcu: Mardin Kapısına yakın bir yerde bulunan Nur Burcu, Selçuklu devrinin en güzel ve en değerli eserlerinden biridir. Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından Hicri 683 yılında Diyarbakır surlarında yaptırılan burçlardan biri olan bu burcun üzerinde, Selçuklu'lara ait bütün semboller kabartma olarak işlenmiştir. Bu sembollerden, koşan atlar, aslanlar, kartallar, kadın ve geyik gibi şekilleri kitabenin üstüne ve aralarına serpiştirilmiştir.¹⁶⁹

Diyarbakır surları; savunma işlevini yitirdikten sonra, uzun süre kendi kaderine terk edilmiş, onarım ve bakım çalışmaları yetersiz kalmıştır. Tarih boyunca

¹⁶⁶ Kültür ve Turizm Bakanlığı Proje Koordinasyon Merkezi, s. 91.

¹⁶⁷ Turizm Bakanlığı Diyarbakır Turizm Müdürlüğü, s. 16.

¹⁶⁸ Adil TEKİN, *Diyarbakır, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları*:21, İstanbul, 1971, s. 37.

¹⁶⁹ Papatya Kesmen GÖKALP, *Diyarbakır İli Turizm Potansiyelinin Gelişmesine İlişkin Optimal Bir Model Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s. 43.

çeşitli medeniyetler tarafından onarım ve eklemeler yapılan surlar, 1930-1931 yıllarında “kentlin boğucu sıcaklığından kurtulmak için hava akımı sağlamak” gerekçesiyle valilik tarafından yıkılmaya başlanmış, halk sur taşlarını sökerek kendi inşaatlarında kullanmaya teşvik edilmiştir. Valiliğin bu girişimi, surların korunmasında büyük emeği geçen Prof. Dr. Albert Gabriel tarafından engellenmiştir. Daha sonraları surların tarihi ve turistik önemi anlaşıncı 1942 yılından itibaren koruma ve onarım çalışmalarına başlanmıştır.¹⁷⁰

Diyarbakır surlarının günümüzdeki durumlarının saptanması; kentle ilişkilerinin irdelenmesi; burç ve bedenlerinin işlevlendirilmesi; bu bağlamda rölöve-restorasyon-restitüsyon projelerinin hazırlanması, surların günümüze kadar gelebildiği şekliyle gelecek kuşaklara aktarılması, duvar ve bezemelerinin daha fazla tahrip olmasını engelleyecek müdahaleleri yapmak amacıyla Diyarbakır Valiliği, ÇEKÜL Vakfı ve Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi işbirliği ile başlatılan ve günümüzde de devam etmekte olan Diyarbakır Surlarını Koruma Projesi’nde günümüze kadar yapılan çalışmalar şu şekilde sıralanabilir:

“- Proje kapsamında öncelikle mevcut durum tespiti amacıyla rölöve çalışmaları yapılmıştır.

- Devam etmekte olan proje kapsamında belediye tarafından surların çevresi kent peyzajı açısından olumsuz görülen yapılardan temizlenerek surlar ortaya çıkarılmış ve sur duvarlarının aydınlatma çalışmaları yapılmıştır.

- Surların yakın çevresinde yer alan yapıların kaldırılmasından sonra burç ve sur duvarlarını korumak amacıyla surların her iki tarafında yeşil bant oluşturularak, peyzaj çalışmaları yapılmıştır.”¹⁷¹

3.4.2. Diyarbakır Müzeleri

Anadolu ile Mezopotamya arasında bir geçiş bölgesi olan Diyarbakır, çeşitli kültürlerin etkileşiminden dolayı çok zengin bir mozaik oluşturmaktadır. Bu

¹⁷⁰ TUNCER, (Kiliseler), s.10.

¹⁷¹ F. Meral HALİFEOĞLU ve Neslihan DALKILIÇ, “Geçmişten Günümüze Diyarbakır Surları ve Koruma Sorunları” Diyarbakır Kültür, Turizm ve Sanat Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Diyarbakır, 2004, ss. 14-15.

Albert Gabriel: (1883-1972) Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin.

mozağin bir parçası olan taşınır kültür varlıkları, şehirde bulunan Diyarbakır Arkeoloji Müzesi, Ziya Gökalp Müzesi ve Cahit Sıtkı Tarancı (Kültür Müzesi) müzelerinde sergilenmektedir.

Arkeoloji Müzesi: Müze, 1934 yılında Ulu Cami Külliyesi içinde bulunan Zinciriye Medresesinde 150-200 eserle hizmete açılmıştır. Zamanla eser sayısının çoğalması ve teşhire elverişsiz koşulları gidermek amacıyla 1971 yılında bugünkü müze binasının yapımına başlanmış, 1992 yılında yapımı, teşhir ve tazmini tamamlanarak hizmete hazır duruma getirilmiştir.¹⁷²

Modern müzecilik anlayışına göre tanzimi yapılan Arkeoloji Müzesinin teşhiri de yörede çıkan eserlerin kronolojik ve tipolojik olarak sergilenmesinden oluşmaktadır. Müzede, Diyarbakır yöresinden kazılar, satın alma ve müsadere yoluyla edinilen eserler, Neolitik Çağ'dan itibaren Eski Tunç, Urartu, Asur, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu, Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemine ait eserlerden oluşmaktadır.¹⁷³ Bu eserler arasında çini, sikke, savaş araçları, mezar taşları, mimari parçalar ile Hititlerden kalma Ana Tanrıça Kabartması, Bronz Ejder Sfenksi, Klasik çağ Bronz Afrodite Heykeli yer almaktadır. Ancak müze, fiziki şartlarının bu eserleri korumaya yetmemesinden dolayı 2007 yılından beri kapalı durumdadır.

Ziya Gökalp Müzesi: Diyarbakır'lı sosyolog, yazar Ziya Gökalp'in doğduğu evdir. 1806 yılında inşa edilen ev, sivil mimarlık örneğinin en güzel evlerinden biridir. 1956 yılında müze haline getirilmiş olup, Ziya Gökalp'e ait eşyalar, yazdığı eserler, hakkında yazılan eserler ile Diyarbakır Şeriyeye Mahkemesi Sicilleri sergilenmektedir.¹⁷⁴

Diyarbakır'ın karakteristik konut mimarisi özelliğinde, yontma kara bazalt taştan, bodrum üzerinde iki katlı, haremlik ve selamlık olarak inşa edilmiştir.

¹⁷² Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 112.

¹⁷³ Diyarbakır Valiliği, (Kültür), s. 45.

¹⁷⁴ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 294.

Üzerindeki kitabeye göre H. 1221- M. 1808 tarihinde yapılan bina, mimari açıdan Cahit Sıtkı Tarancı Evi ile büyük benzerlikler gösterir.¹⁷⁵

Cahit Sıtkı Tarancı (Kültür Müzesi) Müzesi: Türk Edebiyat tarihinin tanınmış şairlerinden Cahit Sıtkı Tarancı'nın doğup büyüdüğü ev, 1973 yılında Kültür Bakanlığı tarafından satın alınarak müze haline getirilmiş ve hizmete açılmıştır.

Kitabesine göre H. 1146-M. 1733 yılında yaptırılan ev, Diyarbakır'da konut mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtan tarihi Diyarbakır evlerinden biridir. Müzede, kitapları, el yazıları, kullandığı eşyalar, fotoğraflar ve Diyarbakır ev yaşantısını canlandıran etnoğrafik malzemeler sergilenmektedir.¹⁷⁶

Bu müzelerin haricinde İçkale'de yer alan Komutan Atatürk Müzesinde de Atatürk'e ve o döneme ait fotoğraflar yer almaktadır. Ayrıca Atatürk'ün Diyarbakır'da iken kaldığı Gazi Köşkü de Atatürk'ün kullandığı eşyaların sergilendiği bir müze işlevi görmektedir.

3.4.3 Tarihi Diyarbakır Evleri

Diyarbakır'da köklü bir mimari gelişimin bulunduğunu hissettiren yapıların en dikkate değer örneklerinden olan evler, şehrin tarihi kimliğine ve iklim şartlarına uygun bir biçimde gelişmiş ve kendine özgü dışa kapalı, avlulu bir mimari doğurmuştur.

Dıştan bir kale görünümünü andıran ve haremlik ve selamlık bölümlerinden oluşan evlere, gösterişsiz bir kapıyla girilerek geniş bir avluya varılır. Avlunun etrafında sıralanan odalar yazlık, kışlık ve bazen de baharlık olarak yapılmıştır. Evlerde bu şekilde mevsimlik bölümler olmasının nedeni, şehrin yazın çok sıcak, kışın ise çok soğuk olan iklimidir.

¹⁷⁵ Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 113.

¹⁷⁶ Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 113.

Sokak tarafından kendini göstermeyen evlerde, dış mimariye önem verilmemiştir. Dış kapı küçük bir hole açılır. Bu holden ikinci bir kapı ile avluya (havş) girilir. Avlu, evin haremi durumunda olduğundan ne avludan başka bir yer, ne de başka bir yerden avlu gözükmez. Rengarenk gül ve sair çiçekleri, havuz ve şadırvanları ile Diyarbakır evlerinin avluları başlı başına bir güzelliştir.¹⁷⁷

Diyarbakır evlerinde en çok kullanılan gereç, yörede kolaylıkla sağlanabilen bazalttır. Bu kara renkli taşın delikli ve hafif olanına “dişi taş”, boşluksuz ve ağır olanına da “erkek taş” denmektedir. Duvar ve döşemelerde dişi taş; sütun, sütun başlıkları ve havuzlarda erkek taş kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, bazaltların koyuluğunu hafifletmek amacıyla kalker taşı ve “cız” adı verilen ak bezemelere rastlanmaktadır.¹⁷⁸

Yukarıda açıklandığı üzere günümüzde müze olarak kullanılan Ziya Gökalp ve Cahit Sıtkı Tarancı’nın doğdukları evler, ayrıca tarihi Diyarbakır evlerinin de en güzel örneklerindendir.

Köşkler ve bağ evleri, sur içindeki evlerden farklı olarak sur dışındaki bağlarda veya yamaçlarda, ekonomik durumu iyi olan aileler tarafından yaptırılmıştır. Yazlık olarak kullanılan ve sürekli ikamet edilmeyen yapılar olan köşkler, Dicle Nehri’ne bakan yamaçta sıralanmışlardır. Bu evlerde zengin süslemeler göze çarpmaktadır. Bağ evleri de köşkler gibi olmalarının yanında, bağların yoğun olduğu yerlerde yapılmışlardır.

Günümüzde müze ve mesire yeri olarak kullanılan ve Seman Köşkü olarak da bilinen Gazi Köşkü ve Erdebil Köşkü, tarihi Diyarbakır köşklarinin örneklerindendir. Gazi Köşkü, Mardin kapısının dışında Dicle Köprüsünün batı yamacındadır. VX. Yüzyıldan kalma Akkoyunlu devri eseri olarak bilinir. I. Dünya Savaşı sırasında Atatürk’ün Diyarbakır’da Kolordu Komutanı iken karargah olarak kullandığı

¹⁷⁷ Doğan ERGİNBAŞ, *Diyarbakır Evleri*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1954, s. 18.

¹⁷⁸ Yurt Ansiklopedisi, s. 2317.

köşktür. Gazi köşkünün bahçesine, Valilik tarafından, halkın gelip oturabildiği bir kır kahvesi ve yemek yiyebileceği lokanta eklenmiştir.¹⁷⁹

3.4.4 Köprüler

Anadolu'nun en eski köprüleri Diyarbakır çevresinde bulunmaktadır. Günümüzde ulaşım sistemi değişmiş olmasına rağmen bu köprüler mimarileri ve kitabeleriyle ilgi toplamaktadırlar. Günümüze kadar ulaşabilmiş köprüler Malabadi Köprüsü, Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü), Haburman Köprüsü ve Devegeçidi Köprüsü'dür.

Malabadi Köprüsü: Diyarbakır merkezine 104 km. uzaklıkta, Silvan-Bitlis yolunun 22. km.'sinde, Dicle'ye dökülen Batman Çayı üzerinde yer alır. Köprü üzerinde yer alan kitabeden, köprünün 1147-48 tarihinde, Mardin Artukluları (İlgaziler) hükümdarı Timurtaş tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁰

Malabadi Köprüsü, biri çok büyük olmak üzere beş gözlüdür. Köprünün boyu 150 m, eni 7 m, yüksekliği ise alçak su seviyesinden kilit taşına kadar 19 m'dir. Köprü, dünyada taş köprüler içerisinde kemeri en geniş olandır. Kemerin her iki yanında, iç tarafta kervan ve yolcular tarafından, özellikle kışın zorlu günlerinde barınak olarak kullanılan iki oda bulunmaktadır. Köprü nöbetçileri tarafından da kullanılan bu odaları daha önceleri dehlizlerle yolun dipleri ile bağlantılı olduğu, gelen kervanların ayak seslerinin bu dehlizler vasıtası ile daha uzaklarda iken duyulduğu söylenir.¹⁸¹

Gabriel köprü için "Modern statik hesabının olmadığı devirde bu açıklıkta o zaman için böyle bir eser hayranlık ve takdiri muciptir. Ayasofya'nın kubbesi

¹⁷⁹ Diyarbakır Valiliği, (Kültür), s. 48.

¹⁸⁰ Neslihan DALKILIÇ ve Meral HALİFEOĞLU, "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler", 1. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, <http://www.dicle.edu.tr/akademikweb/dokuman/3314/32501.pdf>, s. 5. (11.11.2009).

¹⁸¹ http://tr.wikipedia.org/wiki/Malabadi_K%C3%B6pr%C3%BCs%C3%BCs%C3%BCs, (10.11.2009).

köprünün altına rahatlıkla girer. Balkanlarda, Türkiye’de, Orta Şark’ta bu açıklıkta, bu yaşta köprü yoktur” diye övgüde bulunur.¹⁸²

Dicle Köprüsü: Diyarbakır şehrinin güneyinde 3 km. kadar yakınında ve eski Silvan yolu üzerindedir. On gözlü Köprü veya Silvan Köprüsü de denilir. Köprü kesik üzerinde bloklarla karaya birleşir. Üzerindeki kitabesinde Hicri 457 (M. 1065) tarihinde Mervaniler zamanında inşa olunduğu ve mimarının Ubeydoğlu Yusuf isimli biri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸³

Köprünün uzunluğu 172 m.’dir. Genişliği ise batı tarafından başlamak suretiyle ilk beş gözde 10 m. beşinci gözden itibaren yaklaşık 4 m. kadar daralarak 6 m. kadardır. Son gözün de aşılması ile birlikte yol tekrar ilk genişliğine ulaşır. Köprü trafiğe açık olduğu için üstü asfalt ile kaplanmış ve böylece döşeme taşları asfalt kaplama altında kalmıştır. Halen devam eden restorasyon çalışmasında köprünün özgün döşeme taşları açığa çıkarılmıştır.¹⁸⁴

Dicle Nehri halk arasında kutsal sayılır ve “Allah’a giden yol” olduğuna inanılır. Bu inançtaki Diyarbakır’lı kadın ve genç kızlar her yıl Kurban Bayramı akşamı Dicle Köprüsü üzerinde toplanır daha önceden hazırladıkları yazılı dilekçelerini dualar okuyarak nehre atarlar. Böylece dileklerinin kabul olacağına dair bir inanç vardır.¹⁸⁵

Haburman Köprüsü: Köprü, Çermik ilçesi ve Haburman köyü civarındadır. Sinek Çayı üzerinde kurulmuş olan bu köprü, ortadaki büyük ve sivri, yanlardakiler daha küçük ve yuvarlak olmak üzere, üç gözlüdür. Üzerindeki kitabesinden, 1179 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁶

Toplam uzunluğu 95.5 m., genişliği 5.5 m.’dir. İki kademeli üçgen gövdeden oluşan selyaranların üstü de aynı biçimde külahlarla tamamlanmıştır. Özenli bir taş

¹⁸² DALKILIÇ ve HALFEOĞLU, (Sempozyum), s. 6.

¹⁸³ Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 46.

¹⁸⁴ DALKILIÇ ve HALFEOĞLU, (Sempozyum), s. 5.

¹⁸⁵ <http://www.diyarbakir.com/anamenu/ongozlu.asp> (12.11.2009).

¹⁸⁶ Turizm Bakanlığı Diyarbakır Turizm Müdürlüğü, s. 28.

işçiliğinin sergilendiği selyaranların önüne yakın zamanda eklenen duvarla destek verilmiştir.¹⁸⁷

Devegeçidi Köprüsü: Dicle'ye Diyarbakır kuzeyinden karışan Devegeçidi çayı üzerindeki köprü tarih çağları boyunca Harput-Amid yolunun geçtiği bir köprü olmuştur. Köprü, Artuklu dönemi yapısıdır. Mimarisi ve kitabeleri, eserin 1218 yılında Mahmut İbn Muhammed tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır. Köprü yedi gözlü, tümüyle kara bazalttan, hafif sivri kemerlidir. Onarılarak günümüze sağlam biçimde ulaşmış olan bu köprü halen kullanılmakta ise de, Elazığ-Diyarbakır yolu, artık bunun üzerinden geçmemektedir.¹⁸⁸

3.4.5 Hanlar ve Hamamlar

Diyarbakır'ın ticari yönden gelişiminde önemli etkenlerden biri de Anadolu Selçukluları devrinde gelişen düzenli yollar ve güvenli seyahat imkanlarıdır. Diyarbakır'ın önemli yollar üzerinde bulunması, hanların gelişmesine neden olmuştur. Osmanlılar zamanında yapılan ve devrin mimarisinin en güzel örneklerinden olan hanlardan, günümüze ancak üç tanesi ulaşabilmiştir. Bunlar; Deliller Hanı, Çifte Han ve Hasan Paşa Hanı'dır.

Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı): Mardin Kapı yakınlarında bulunan han, 1527 yılında ikinci Osmanlı valisi Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu hana "Hüsrev Paşa Hanı" veya "Kervansaray" da denilmektedir. Bu hanın adının deliller olmasının nedeni de; her yıl İslam ülkelerinden Hicaza gitmek için bu handa toplanan hacı adaylarını götürecek dellerin bu handa kalmalarıdır. Han karşısındaki geniş alana da Hacılar Harabesi denilmektedir.¹⁸⁹

Oldukça geniş bir alanı kaplayan hanın, ortasında kareye yakın geniş bir avlusu bulunmaktadır. Bu avlunun etrafında bulunan ve iki katlı revaklı geçişlerin arkasında yer alan han odaları ile tek katlı bir ahır kısmından meydana gelmiştir.

¹⁸⁷ DALKILIÇ ve HALİFEOĞLU, (Sempozyum), s. 7.

¹⁸⁸ Emrullah GÜNEY, **Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi**, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları No:4, Diyarbakır, 1990, s. 63.

¹⁸⁹ Diyarbakır Valiliği, (Kültür), s. 36.

Avlu ortasında bir şadırvan bulunmaktadır. Girişte ve girişin tam karşısında bulunan merdivenler, üst katla bağlantıyı sağlamaktadır. Odaların revaklı geçişlere ve oradan da avluya açılan kapılarının yanında bir de pencere bulunmaktadır.¹⁹⁰

Yeniden kullanılarak günümüz koşullarına uydurulmak istenen bu han, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yardımları ile otel haline getirilmiştir. Özel Konaklama Tesisi Turizm İşletmesi Belgeli otel, günümüzde kullanarak korumaya örnek teşkil etmektedir.

Çifte Han: Hanın yapım tarihi ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Mevcut belgelerden XVI. Yüzyıldan kalma Osmanlı Devri yapısı olduğu anlaşılmaktadır.

Siyah bazalt taştan yapılmış olan bu yapı, iki katlıdır. Ortada bir avlusu ve avlunun üç tarafında basık kemerli revakları bulunmaktadır. Hana giriş kapısının biraz ilerisinde soldan bir merdiven üst katla bağlantıyı sağlamaktadır. Üst kattaki han odalarının önünde de revaklar bulunmaktadır. Odaların avluya bakan yüzlerinde, bir kapı ve bir pencere yer almaktadır.¹⁹¹

Eskiden borsa olarak kullanılan han, günümüzde depo ve ticarethane olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, çevresinde oluşan yeni yapılanmalar, hanın süratli bir şekilde eskimesine ve yok olmasına neden olmaktadır.

Hasan Paşa Hanı: Hasan Paşa Hanı, Osmanlılar zamanında Diyarbakır'da valilik yapmış olan Sokullu'nun oğlu Vezirzade Hasan Paşa tarafından 1572-1575 yılları arasında yaptırılmıştır.¹⁹²

Hasan Paşa Hanı, Deliller Hanı'ndan sonra Diyarbakır'daki ikinci büyük handır. Bu hanın güney ve batı kapılarında tarihi iki kitabe bulunmaktadır. Hanın batı cephesi, allı beşik tonozlu dükkanlarla üst katında taşan iki süslü pencereyle dışarı

¹⁹⁰ <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=562164&title=diyarbakir-hanlari-ve-ozellikleri&haberSayfa=0> (12.10.2009).

¹⁹¹ <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=562164&title=diyarbakir-hanlari-ve-ozellikleri&haberSayfa=0> (12.10.2009).

¹⁹² BEYSANOĞLU, ss. 145-146.

açılan orta kısmı, yapının genel çizgilerini tamamlamaktadır. Deliller Hanı'nın sade görünümlü üst katına karşılık, bu hanın köşelerinde başlıklı sütuncuklar, üzerinde boşaltma kemerleri ve köşelere rastlayan pencerelerde mukarnaslı başlıklar yer almıştır.¹⁹³

2005 yılından önce, Hasan Paşa Hanının giriş katı ticari amaçlı kullanılmaktaydı. Bodrum katta bulunan ahır bölümü ise depo olarak kullanılmaktaydı. Ancak han, 2005 yılında restore et-işlet-devret modeli ile 18 yıllığına kiraya verilmiş olup, günümüzde kullanarak korumaya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Handa telkari işi süs eşyası, el sanatları, kilim ve geleneksel otantik eşyalar satan dükkanlar, lokanta ve cafeler ve bir kitapevi mevcuttur.

Diyarbakır tarihi eserleri arasında hamamlar da önemli bir yere sahiptir. Salname ve Seyahatnamelerde de bunlardan bahsedilir. Bugün çoğu yıkılmış bulunan meşhur Diyarbakır hamamlarının sayısı yirmi üçtür. Bu hamamların isimleri şunlardır: Suakar Hamamı, Melek Ahmed Paşa Hamamı, Paşa Hamamı, Çardaklı Hamamı, Vahap Ağa Hamamı, Deva Hamamı, Kadı Hamamı, Küçük Hamam, İpekoğlu Hamamı, Bekir Paşa Hamamı, Cimsid Bey Hamamı, Çarşı Hamamı, Cadde Hamamı, Hüseyin Efendi Hamamı, Dilaver Paşa Hamamı, Aladdein Hamamı, Ali Paşa Hamamı, Kale Hamamı, Kürtler Hamamı, Mirza Hamamı, Yeni-Kapı Hamamı, Maristan Hamamı.¹⁹⁴

3.4.6 Mağaralar

İnsanların yerleşik düzene geçmedikleri, toplayıcılık ve avcılıkla beslendikleri Paleolitik ve Mezolitik çağlardan iklim şartları ve yırtıcı hayvanlardan korunabilmek için mağara yerleşmeleri büyük önem taşımaktadır. Sonraki çağlarda da mağara yerleşmeleri görülebilmektedir. Diyarbakır ili sınırları içinde yapılan araştırmalar neticesinde 1161'i yapay, 2418'i doğal olmak üzere 3579 adet mağara bulunduğu tespit edilmiştir. Bunların en önemlileri Birkleyn Mağarası, Hilar Mağarası ve Hassuni Mağarası'dır.

¹⁹³ <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=562164&title=diyarbakir-hanlari-ve-ozellikleri&haberSayfa=0> (12.10.2009).

¹⁹⁴ BEYSANOĞLU, ss. 146-147.

Birkleyn Mağaraları: Diyarbakır'ın Lice İlçesinde, Diyarbakır-Bingöl yolunun doğusundadır. Alman tarihçi Lehmann Haupt 1899 yılında mağaralarda inceleme yapmış ve mağaranın birinde Asur Kralı I. Tiglat Pileser'e (M.Ö. 1116-1090) ait bir stel ve iki kitabe, diğer bir mağaranın batıya bakan yüzünde ise Asur Kralı III. Salmannassar'a (M.Ö. 859-825) ait bir stel ve iki kitabe bulmuş ve yayınlamıştır.¹⁹⁵ Bu mağaralardan yöre halkı astım tedavisinde yararlanmaktadır.

Hilar Kayalıkları: Ergani İlçe merkezinin 7 km. kadar güneybatısında, Sesverenpınar (Hilar) Köyü çevresindedir. Kayalıkta yerleşim Üst Paleolitik Çağa kadar inmektedir. Akeramik Neolitik ve İlk Tunç Çağına ait izler de görüldüğü, zaman zaman yerleşmenin yer değiştirdiği, Bizans ve Osmanlı çağlarında belirli bir süre tüm alanı kapladığı söylenebilir.¹⁹⁶

Kayalıklar, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 10.02.1990 tarih ve 390 sayılı kararı ile "Arkeolojik ve Doğal Sit Alanı" olarak tescil edilmiştir.¹⁹⁷ Mağaranın turizme kazandırılması amacıyla İl Özel İdare Müdürlüğü ve Diyarbakır Müze Müdürlüğü işbirliği ile çalışmalar yapılmaktadır.

Hassuni Mağaraları: Hassuni Mağaraları, Silvan-Malabadi karayolunun kuzeyindeki kayalık mevkide bulunmaktadır. Silvan şehir merkezine 5 km. uzaklıktadır. Birbirlerine koridorlarla bağlı 300 adet odadan oluşan ve insanı adeta büyüleyen devasa bir mağara yerleşmesidir. Diyarbakır Müze Müdürlüğü tarafından bir dönem kurtarma kazısı yapılmış ve Demir Çağdan M.S. 13. yüzyıla kadar tarihlenen buluntulara rastlanmıştır.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Diyarbakır Valiliği, (İkibin), ss. 116-117.

¹⁹⁶ Diyarbakır Valiliği, (Kültür), s. 50.

¹⁹⁷ Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 116.

¹⁹⁸ <http://www.e-silvan.info/content/index33.htm> (15.12.2009)

3.5 DİYARBAKIR'DA İNANÇ TURİZMİNE KONU OLAN VARLIKLAR

Bu bölümde, şehir merkezinde bulunan camiler, kiliseler, medreseler, mescitler ve türbeler tanıtılmıştır. Ayrıca bu eserlerin günümüzdeki durumları hakkında da bilgi verilmiştir. Şehrin Eğil İlçesi'nde bulunan Peygamber makam ve kabirleri de kısaca tanıtılmıştır.

3.5.1 Peygamber Makam ve Kabirleri:

“Peygamberler diyarı” olarak da ün yapmış olan Diyarbakır'ın Eğil İlçesi ve çevresinde birçok peygamberin mezarı bulunmaktadır. Örneğin, Nebi Elyesa (a.s.) ve kabri, Nebi Harun-ı Asafi (a.s.) ve kabri, Nebi Zülkifl (a.s.) Türbesi, Eğil'de bulunmaktadır.

Nebi Elyesa (a.s.) ve Kabri: Kabrinin Eğil'de bulunulduğuna inanılan ve kabul edilen Hz. Elyesa (a.s.), İsrailoğulları'na gönderilmiş peygamberlerdendir. Kur'an-ı Kerim'de iki ayette zikredilmektedir. En'am Suresi 86. ayet şöyledir: “İsmail, Elyesa, Yunus ve Lut'u da (hidayete erdirdik). Hepsini alemlere üstün kıldık.” Sad Suresi 48. ayet ise: “İsmail'i, Elyesa'yı, Zülkifl'i de an. Hepsi de en hayırlı kimselerdendir.” Takriben M.Ö. 1200 yıllarında yaşamış olan Hz. Elyesa (a.s.), Peygamber Hz. Musa'nın getirmiş olduğu dinin esaslarını yaymaya çalışmıştır. İsrailoğulları'na çok nasihat etmesine rağmen, onlardan çok azı kendisini dinlemiş ve iman etmiştir. İsrailoğulları'nın zulüm ve baskılarından kaçan Hz. Elyesa (a.s.), Asur diyarlarına doğru gitmiştir. İman etmeyen İsrailoğulları'nın başına, Asurlular musallat olmuştur.¹⁹⁹

Hz. Elyesa (a.s.)'ın mezarının Eğil'de olduğuna inanılmaktadır. Naşının naklinden önceki türbesi, Eğil'in Çarıkören Mahallesi'ndedir. Eski bir caminin bitişiğinde bulunan bu türbe, iki kemer üzerine oturtulmuştur. Dicle Barajı'nın yapılması ile birlikte, Eğil İlçesi'nde baraj gölü havzasında kalan, Elyesa ve Zülkifl

¹⁹⁹ <http://www.egil.gov.tr/tarihce.php> (15.12.2009).

Peygamberlerin naaşları, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün işbirliği neticesinde 13-16 Eylül 1995 tarihleri arasında Kale Mahallesi'nde, Nebi Harun tepesinde yaptırılan türbeye nakledilmiştir. Türbenin yanında Elyesa Camii bulunmaktadır. Cami ve türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Elyesa Peygamber Camii, Zaviye ve Türbesi" adıyla ve 21.06.02/02 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁰⁰

Nebi Harun-ı Asafi (a.s.) ve Kabri: Kimliği ve peygamber olup olmadığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edilememekle birlikte Harun-ı Asafi'nin peygamber olduğuna ve kabrinin de Eğil ilçesinde bulunduğu inanılmaktadır. Eğil'de bulunan bu mezarın Hz. Musa'nın veziri Nebi Hz. Harun'a ait olabileceği ileri sürülmektedir. Harun (a.s.), Hz. Musa (a.s.)'ın yardımcısı olarak İsrailoğulları'na gönderilen bir peygamberdir.²⁰¹

Harun-ı Asafi (a.s.)'ın türbesi, Eğil İlçesi'nde, Nebi Harun Tepesi olarak bilinen tepenin üzerindedir. Türbe müstemilatında Nebi Harun Mescidi de bulunmaktadır. Nebi Harun (a.s.)'ın kabrine bu mescid bölümünden geçilmektedir. Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Nebi (Peygamber) Harun Türbesi" adıyla ve 21.06.01/02 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁰²

Nebi Zülkifl (a.s.) Makam ve Kabri: Zülkifl (a.s.)'ın, Hz. Eyyub (a.s.)'ın oğlu Bışr olduğu ve Hz. Eyyub (a.s.)'dan sonra kendisine peygamberlik görevi verildiği; halkı, Allah'ın birliğine davet etmesinin emredildiği kaynaklarda zikredilmektedir.²⁰³

Dicle Barajı'nın yapılması ile birlikte, Eğil İlçesi'nde baraj gölü havzasında kalan, Elyesa ve Zülkifl Peygamberlerin naaşları, Diyanet İşleri Başkanlığı ve

²⁰⁰ Diyarbakır İl Müftülüğü, **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları: 02, Diyarbakır 2009, ss. 30-31.

²⁰¹ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 35.

²⁰² http://www.diyarbakirmuftulugu.gov.tr/icerik_kategori.asp?AAKat=8&AltKat=91 (10.10.2009)

²⁰³ M. Asım KÖKSAL, **Peygamberler Tarihi I**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s. 323.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün işbirliği neticesinde 13-16 Eylül 1995 tarihleri arasında Kale Mahallesi'nde, Nebi Harun tepesinde yaptırılan türbeye nakledilmiştir.²⁰⁴ Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Zülkifil (Zülküf) Peygamber Türbesi" adıyla ve 21.06.02/05 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 12.06.1991 tarih ve 791 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır. Ergani ilçesinin 6 km. kuzeyinde bulunan dağın zirvesi ise, Hz. Zülkifl (a.s.)'ın makamı olarak (bir süre kaldığı yer) adlandırılmakta ve türbesi ile birlikte bu yapı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 09.06.2008 tarihinden itibaren orijinali muhafaza edilmek kaydıyla restore edilmeye başlanmış ve tamamlanmıştır. Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Zülkifil Nebi Türbesi" adıyla ve 21.07.01/08 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 20.02.1991 tarih ve 656 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²⁰⁵

3.5.2 Türbeler

Şehrin yetiştirdiği büyükler ile bu kentte bulunmuş sahabe, evliya, vali, komutan, ilim ve bilim adamlarının isimlerini taşıyan çok sayıda türbe günümüze kadar ulaşabilmiştir. Halk, türbelere büyük saygı beslemekte, şiir, türkü ve destanlarda bu türbelerin isimlerini yüceltmektedir.

Kent içinde olduğu kadar kent dışında da çeşitli devirlerden kalma türbeler bulunmaktadır. Diyarbakır ve ilçelerinde bulunan 77 tane türbenin isimleri Ek-1'de sunulmaktadır. Bu türbelerin 8 tanesi sahabe türbesi olup, geriye kalan 69 tanesi ise evliya türbesidir. Bunların içinde en tanınmış olanlar; Şehid Sahabeler Türbesi, Sultan Şüca Türbesi, Şeyh Yusuf Türbesi, Şeyh Abdülcelil Türbesi, Lala Bey Türbesi, Sarı Saltuk Türbesi, Zincirkıran Türbesi, Fatih Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa Türbeleridir. Tezimizde bu türbeler kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır.

²⁰⁴ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 43.

²⁰⁵ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 42-45.

Şehid Sahabeler Türbesi: İçkale’de, Kale Camii’nin bitişiğindedir. Şehrin 639 tarihinde Müslüman Araplar tarafından fethedildiği sırada şehit düşen sahabelerin buraya gömüldüğü bilinmektedir. İki kemer üzerine oturtulmuş bir türbedir.

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/075 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Hz. Süleyman Türbe ve Haziresi” adı ile 12.06.1991 tarih ve 787 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²⁰⁶

Sultan Şüca Türbesi: Türbe, Merkez Sur İlçesi, Gazi Caddesinde, Mardin Kapı’nın yanında bulunmaktadır. Eski kayıtlara göre türbenin yanında aynı zata ait medrese ve çeşme vardır. Günümüzde medresenin izi bile kalmamıştır. Çeşmenin üzerinde yazılı olan H. 605 (M. 1208-1209) tarihli kitabeden, türbenin de bu tarihlerde yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu tahmine dayanılarak türbenin, Artuklular dönemine ait olduğu söylenebilir.²⁰⁷

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/106 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Sultan Şüca Türbesi” adı ile 19.01.1980 tarih ve A/2082 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²⁰⁸

Şeyh Yusuf Türbesi: Türbe, Merkez Sur İlçesi, Melikahmet Mahallesi, Şeyh Yusuf Camii’nin avlusunda bulunmaktadır.

Halk arasında Şeyh Yusuf el-Hemedani olarak bilinen türbenin gerçekte kime ait olduğu ve hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Çünkü, Ahmed Yesevi’nin

²⁰⁶ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 182.

²⁰⁷ Diyarbakır Valiliği, (Kültür), s. 35.

²⁰⁸ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 176.

hocası ve tanınmış bilim adamı olan Şeyh Yusuf Hemedani'nin türbesi Türkmenistan'da bulunmaktadır.²⁰⁹

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/110 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Şeyh Yusuf Camii Türbesi” adı ile 19.01.1980 tarih ve A/2082 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²¹⁰

Şeyh Abdülcélil Türbesi: Türbe, Safa Camii'nin doğu kısmındaki avluda bulunmaktadır. Şeyh Abdülcélil'in kimliği hakkında bilgi edinilememiştir. Türbenin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak, mimari yapısından 15. yüzyılın ortalarında veya 16. yüzyılın başlarında yapıldığı sanılmaktadır.²¹¹

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/109 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Abdülcélil Türbesi” adı ile 19.01.1980 tarih ve A/2082 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²¹²

Lala Bey Türbesi: Lala Kasım Bey Camii'nin kuzeydoğu köşesinde, alt katta bulunmaktadır. Camiyle beraber yaptırılan türbe, Lala Kasım Bey'in kendisine ait değildir. Yakınlarından birine ait olduğu düşünülmektedir. Türbenin 16. yüzyıl başlarında yapılmış olması gerekmektedir. Türbenin özellik taşıyan yanı, şehirdeki türbelerde pek rastlanmayan bir mumyalık kısmının bulunmasıdır.²¹³

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/064 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır

²⁰⁹ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 358.

²¹⁰ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 233.

²¹¹ Turizm Bakanlığı Diyarbakır Turizm Müdürlüğü, s. 26.

²¹² Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 217.

²¹³ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 358.

Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Lale Bey Türbesi” adı ile 12.06.1991 tarih ve 773 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²¹⁴

Sarı Saltuk Türbesi: Türbe, Urfa Kapı’nın iç tarafında Turistik Cadde ile Melik Ahmet Paşa Caddesi’nin kesiştiği köşe noktada Saltuk Camii’nin yanında bulunmaktadır.

Türbede, sanduka şeklinde bir mezar ve bir kenara konulmuş sarık şeklinde iki mezar taşı bulunmaktadır. Türbenin bazı cephelerinde yazılara rastlanmakla beraber, kime ait olduğu ve hangi tarihte yaptırıldığı hususunda aydınlatıcı bilgi bulunmamaktadır. Türbe isminin kendisine nispet edildiği Sarı Saltuk’un dünyanın birçok yerinde adını taşıyan türbeler bulunmaktadır.

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/107 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Sarı Saltuk Türbe ve Tekkesi” adı ile 19.01.1980 tarih ve A/2082 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²¹⁵

Zincirkıran Türbesi: Türbe, Merkez Sur İlçesi, Dabanoğlu Mahallesi, Nasuh Paşa Camii’nin güneyinde bulunmaktadır. Türbenin 1599 yılında şehirde beş ay valilik yapmış Zincirkıran Ali Paşa’nın çok yakınlarından birine ait olduğu düşünülmektedir.²¹⁶

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/073 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Zincirkıran Türbesi”

²¹⁴ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 205.

²¹⁵ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 214.

²¹⁶ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 359.

adı ile 19.01.1980 tarih ve A/2082 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²¹⁷

Fatih Paşa Türbesi: Türbe Fatih Paşa Camii'nin güneyindeki hazirede bulunmaktadır. Diyarbakır'da görev yapmış ilk Osmanlı valisi Bıyıklı Mehmet Paşa'nın türbesidir. 16. yüzyılda yapıldığı sanılmaktadır. Osmanlı Erken Dönemi'nden kalan türbe, bu yapı türünün gelişim çizgisini izlemek açısından önemlidir.²¹⁸

Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi: Türbe, Merkez Sur İlçesi, Fatih Paşa Mahallesi, Fatih Paşa Camii'nin batısındadır.

Üzerindeki kitabeden, 1571-1575 yılları arasında Diyarbakır'da valilik yapmış olan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın türbesi olduğu ve 1585 yılında vefat edince buraya gömüldüğü anlaşılmaktadır. Türbenin Mimar Sinan'ın eseri olduğu sanılmaktadır. Türbe, İstanbul ve diğer büyük Osmanlı kentlerinde uygulamaları görülen türbe mimarisinin Diyarbakır'daki tek örneğidir.²¹⁹

Türbe, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/071 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca türbe, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi" adı ile 19.01.1980 tarih ve A/2082 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²²⁰

3.5.3 Camiler ve Mescitler

Diyarbakır'da yaşamış Türk- Müslüman devletlerin tümü, İslam geleneklerini yaşatmış ve birbirinden güzel eserler yapmışlardır. Bu eserlerden en önemlileri birbirinden süslü, değişik motif ve kitabeli minarelere, mimberlere, kubbelere,

²¹⁷ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 239.

²¹⁸ Yurt Ansiklopedisi, s. 2329.

²¹⁹ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 360.

²²⁰ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 209.

mihraplara sahip olan camileridir. Her devrin kendine has tarzı ile yapılan bu eserlerden günümüze erişenlerinden çok daha fazlasının yıkıldığını belgeler göstermektedir. Günümüze erişenlere bakılırsa, Ulu Cami dışında, Akkoyunlulardan daha eskiye inenine rastlanmamıştır.

Ulu Camii (Cami-i Kebir): Diyarbakır şehrinde bulunan tarihi camiler içinde en büyüğü ve en ünlüsü Gazi Caddesi üzerinde bulunan Ulu Cami'dir. Hicri 639 yılında İslam orduları Diyarbakır'ı fethedince İyaz b. Ganm tarafından Mar Toma/Saint Toma Kilisesi'nin üçte ikilik kısmı camiye çevrilmiştir. Kiliseden camiye çevrilen, bir zamanlar "put" bulunması sebebiyle, "heykel" denilen bugünkü Hanefiler kısmının orta yerindeki en büyük bölüme, zamanla çeşitli ilaveler yapılmak suretiyle Ulu Cami bugünkü şeklini almıştır.²²¹

Dikdörtgen bir avlusu ve çeşitli bölümleri olan caminin ana bölümü transept plan tipindedir. Enine dikdörtgen olarak bu kısım iki sıra ayakla oluşan üç nefi dik olarak kesen dikdörtgen bir orta neften oluşmaktadır. Bu plan, kiliseden camiye çevrilen yapılarda görülen ve kökeni Emevilere dayanan bir plan tipidir.²²² Dikdörtgen avlunun güneyinde Hanefiler bölümü, kuzeyinde Şafililer bölümü ve Mesudiye Medresesi, batı girişinin hemen yakınında Zinciriye Medresesi bulunmaktadır.

Cami avlusuna ana kapı konumundaki doğu kapısı ile kuzey ve batıda bulunan üç ayrı kapıdan girilmektedir. Kuzeydeki kapıdan avluya uzunca bir aralıktan ulaşılır. Kuzey kapısının avluya bakan kısmında, 900 yıldan fazla bir geçmişi olan güneş saati yer almaktadır. Güneş saati 1920'lerde cami dışında park olan meydana bulunuyorken sonradan buraya getirilmiştir. Önceki devirlerde avlu içinde bazı hükümdarların türbelerinin bulunmakta olduğu, bunların Şah İsmail tarafından 913/1507 yılında yıktırıldığı aktarılmaktadır.²²³

²²¹ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 122-123.

²²² Diyarbakır Valiliği, (İkibin), s. 95.

²²³ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 125.

Caminin avlusunun ortasında, sekizgen sütunlara dayanan 1849 tarihli bir şadırvanla bir kenarında üçer sütun bulunan bir namazgah ve bitişiğinde bir havuz bulunmaktadır.²²⁴

Avlunun doğusunda ve batısında iki katlı revaklı bölüm bulunmaktadır. Doğusundaki bölümün zemin katı 559/1163 yılında İnaloğlu Mahmut ve Veziri Nisanoğlu Ali tarafından, üst katı ise 1178/1764 yılında Sarı Abdurrahman Paşa tarafından yaptırılmıştır. Geçmiş dönemlerde kütüphane olarak kullanılan üst kat bugün de Suriçi Halk Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Batı kısmındaki bölümün zemin katı 511/1117, üstü ise 518/1124 yılında Ebu Mansur İlaldı tarafından yaptırılmıştır. Avlu ravakları üzerinde yer alan bitkisel ve geometrik süslemeler ile taç kapısının iki yanındaki figürlü süslemeler Türk-İslam sanatının önemli verileri olarak kabul edilmektedir.²²⁵

İki ayak sırasıyla üç nefte ayrılan caminin iç yapısı, ortada geniş bir mekanla kesilmektedir. Ayaklar birbirine sivri kemerlerle bağlanmakta, üstte küçük ikinci bir kemer dizisi yer almaktadır. Orta mekanın soluna, doğusuna rastlayan bölümde, ayrıca bir mihrap göze çarpmaktadır. Batıdaki sağ bölümden, bir kapıyla içerden minareye çıkış sağlanmıştır. Çeşitli devirlerde onarım gören minarenin kare gövdeli ve yukarıda silindirik külahlı bir üst kısmı vardır. Minarede de yazıtlar yer yer göze çarpmaktadır.²²⁶

Ulu Cami; Artuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı dönemlerine ait kitabeleri ve mimari özellikleri ile büyük bir değer taşımaktadır.²²⁷ Ulu Cami Külliyesinin Şafiiler bölümü, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Ulu Cami Şafiiler Bölümü” adı ve 21.00.01/002 envanter numarası ile “Türkiye Kültür Mirasları” arasında kayıtlıdır. İslam aleminin beşinci Harem-i Şerifi olarak kabul edilen Ulu Cami’nin arsa alanı 2600 metrekare, cami alanı 1100 metrekare ve cemaat

²²⁴ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 310.

²²⁵ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 126.

²²⁶ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 310.

²²⁷ BEYSANOĞLU, s. 125.

kapasitesi 4000 kişidir. İçinde “Sakal-ı Şerif” de bulunan ve tek şerefeli tek minareye sahip olan caminin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne aittir.²²⁸

Günümüzde Ulu Camii, yakın çevresi ile bütünlük oluşturamamaktadır. Caminin etrafındaki tarihi yapıların zamanla yıkılması sonucu yerine, plansız ve çok katlı yapılar inşa edilmiştir. Bu sağlıksız yapılaşma, tarihi dokuyu olumsuz etkilemektedir. Halbuki Ulu Camii şehrin inanç turizmi potansiyeli açısından çok önemli bir yere sahiptir. Kültür ve Turizm Bakanlığı’nca hazırlanan Türkiye’nin İnanç Merkezleri Haritasında yer almaktadır.

Gazi Caddesi’nde nitelikli bir kentsel çevre yaratmak, tarihi ve kültürel dokuyu canlandırmak ve turizme kazandırmak amacıyla, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından “Gazi Caddesi Rehabilitasyon ve Çevre Düzenlemesi Projesi” adı ile hazırlanan proje, 2009 yılı itibariyle devam etmektedir. Bu proje kapsamında yapılması planlanan çalışmalar içinde Ulu Camii. önü meydan düzenlemesi yer almaktadır. Bunun yanı sıra yol ve kaldırım düzenlemeleri, dış cephe düzenlemeleri, trafik düzenlemeleri ve cadde esnafının ve halkının turizm konusunda eğitilmesi, yapılması planlanan çalışmalar arasındadır.

Ali Paşa Camii: Diyarbakır’ın 6. Osmanlı valisi Hadım Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında yapıldığı tahmin edilen camide Mimar Sinan’ın etkileri görülmektedir. Kitabesiz olan camii, kesme taştan ve tek kubbeli olarak yapılmıştır. Külliye şeklindeki yapılar topluluğundan oluşan tek kubbeli caminin doğusunda Şafiiler kısmı, batısında medrese, kuzeydoğu yönünde ise dikdörtgen planlı zikirhane bulunmaktadır.²²⁹

Ali Paşa Cami, tek kubbeli ve kare planlıdır. Son cemaat yeri aynı yükseklikte ve açıklıkta beş eşit kubbeden meydana gelir. Son cemaat yerindeki bütün kemerler birbirinin aynı olup iki merkezlidir. Giriş kapısı basık bir kemerle kapatılmış olup, yanlarında şekilleri olan sivri kemerli bir niş içindedir. Caminin doğuya ve batıya üçer, kuzey ve güneye ikişer penceresi vardır. Pencere dış

²²⁸ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 132.

²²⁹ Kültür ve Turizm Bakanlığı Proje Koordinasyon Merkezi, ss. 97-98.

sövelerinde orijinal demir parmaklık ve doğramalar, iç sövelerinde çok güzel geçmeli ahşap kapakları vardır. Pencere kapaklarında; dört kare tabla, iki kare tabla ve ortasında bir dikdörtgen tabla, tek tablalı düzenlemeler denenmiş ve seren ile kayıtlar incecik dövme demir kenetler ile birbirine bağlanmıştır. Minberlerde de kullanılan bu demir bağlantılar çok güzel ve ilginçtir.²³⁰

Caminin mihrap ve minberi, klasik Osmanlı devri ölçülerine uygun bir niteliktedir. Duvarlardaki çiniler de dikkati çekmektedir. Bu çiniler, klasik Osmanlı çinilerinin genel özellikleri dışında, yöresel bazı motifleri benliklerinde taşımaktadır. Bu yüzden bunların İznik ve diğer Osmanlı çini merkezlerinden değil, yerli atölyelerden çıkmış olabileceğini düşünülmektedir.²³¹

Birçok tamir geçiren cami, son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğünce, Aralık 2008 tarihinde onarılmıştır. Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veri tabanında “Hadım Ali Paşa Camii Şafiiler Kısmı ve Şadırvanı” adı ve 21.00.01/008 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Zikirhane bölümü; kış döneminde akşam, yatsı ve sabah namazlarının kılınması ve imam odası olarak kullanılmakta, enine planlı ve iki sahnalı medrese bölümü ve Şafiiler bölümü günümüzde kullanılmamaktadır.²³²

Arap Şeyh Camii: Diyarbakır’ın güneydoğusunda, Arap Şeyh Mahallesi, Yıkık Kaya Sokağında bulunmaktadır.

Diyarbakır’ın 71. Osmanlı valisi Kara Mustafa Paşa, 1654 yılında camiyi yaptırmıştır. Camiye batı yönündeki kapıdan girildiğinde harim kitlesi kuzeyinde hazirenin yer aldığı dar bir aralıktan avluya geçilir. Sağda yanları sağır tutulan 3 kubbeli son cemaat yeri, avluya, kolon ve kemerle yansır. Kubbeleri basıktır. Harim girişinin önünde bir girinti vardır. Kible duvarında eksende, yarım sekizgen planlı sade bir mihrap ile bunun yanlarında birer pencere vardır.²³³

²³⁰ TUNCER, (Camiler), ss. 127-134.

²³¹ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), ss. 327-328.

²³² Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 52-54.

²³³ TUNCER, (Camiler), ss. 178-179.

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Arap Şeyh Camii, Şadırvanı ve Hazinesi” adı ve 21.00.01/029 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Arap Şeyh Camii ve Türbesi” adı ve 19.01.1980 tarih ve A/2082 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²³⁴

Behram Paşa Camii: 13. Osmanlı valisi Halhahallı Behram Paşa tarafından yaptırılmıştır. İnşasına 1564’te başlanmış ve 1572 yılında bitirilmiştir. Kapısı üzerindeki kitabenin tarihi H. 980’dir.²³⁵

Diyarbakır’daki Osmanlı dönemi camilerinin en güzel ve en görkemli örneğini teşkil etmektedir. Caminin giriş kapısının üstündeki sağ ve sol sahanların ters düzeninin bugünkü inşaatlarda kullanılan modern sıkıştırma usulünün günümüzden 400 sene önce taş inşaatına uygulanması suretiyle yapılması bilim adamlarının dikkatini çekmekte ve takdirini kazanmaktadır.²³⁶

Mimarının Mimar Sinan olduğu Tuhfet-ül Mi’marin’de yazılı olan cami, tamamen kesme taştan yapılmış tek kubbeli bir yapıdır. İlk bakışta tek kubbeli basit bir yapı gibi görünmekte ise de, Diyarbakır’ın özellikle taş işçiliği yönünden zengin yapıları içinde, başlı başına bir yer tutmaktadır. Ayrıca tek kubbeli camiler içinde, tek kubbeli bir alanın nasıl zenginleştirileceği konusunda da somut bir örnek teşkil etmektedir. Tek kubbeli bir mimari içinde denenebilecek her şey denenmiştir. Her duvara duvar ayağı denilebilecek ikişer çakıntı yapılmış, kubbe duvarlara değil bu ayaklara oturtulmuştur. Duvar ayakları birbirine kemerlerle bağlanmıştır.²³⁷

Cami, önündeki şadırvanıyla sütunlu bir saray girişini anımsatmaktadır. Minaresi, tek şerefeli silindiriktir. Girişi ana cephede olup, camiye büyük bir portaldan girilmektedir. Portalin etrafını mukarnaslı bir bordür çevirmekte, portal,

²³⁴ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 57.

²³⁵ BEYSANOĞLU, s. 132.

²³⁶ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 58.

²³⁷ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), ss. 331-333.

nişi iri mukarnaslar ve sarkıtlarla süslü bulunmaktadır. Giriş kapısının sağında ve solunda küçük nişler bulunmaktadır.²³⁸

Behram Paşa Camii planını, Mimar Sinan daha önce, İstanbul'da Yenibahçe'deki Bali Paşa Camii'nde ve Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii'nde uygulamıştır. Topografyasının getirdiği değişiklikler dışında bu iki plan hemen hemen birbirinin eşidir. Boyutları da birbirine çok yakındır. Mimar Sinan, Diyarbakır'da bir adım ileri gider. Güney duvarı iki ucuna birer çilehane tasarlar. Mahfil merdivenleri, kuzey duvarı girişi 2 yanına ve yan duvarların güney uçlarındadır. Minare, harimden ve son cemaat yerinden daha batı açığa alınır. Üçüncü boyut, kitleyle dengesi açısından bunu zorunlu kılmış gibidir. Taçkapı'daki mukarnasın, harimde hemen arkasında kullanılması ayrı bir özen ve ayrıcalığıdır. Eyvanın düz taş tavanı, demir parmaklık lokmaları tam Mimar Sinan'a yaraşır niteliktedir. Zaten caminin yapıldığı 1572 tarihi de Mimar Sinan'ın doruktaki konumuyla özdeşleşmektedir.²³⁹

Caminin bütün duvarları alttan belli bir yüksekliğe kadar İznik çinileriyle süslü olan caminin; kapısı, mihrap ve minberi de yüksek bir sanat eseridir. Minaresi, 5 Mayıs 1928 yılında yıldırım isabeti yüzünden biraz hasar görmüş, bir yıl sonra onarılmıştır.²⁴⁰ 2002 yılında ise kubbe kurşunları ve nakışları yenilenmiştir.

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Behram Paşa Camii ve Şadırvanı" adı ve 21.00.01/010 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁴¹

Fatih Paşa "Kurşunlu" Camii: Diyarbakır fatihi ve ilk valisi Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. İlk Osmanlı eseridir. Kubbelerinin kurşunla kaplı olmasından dolayı Kurşunlu Cami de denmektedir. 1516-1520 yılları arasında

²³⁸ Turizm Bakanlığı Diyarbakır Turizm Müdürlüğü, s. 18.

²³⁹ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 62-63.

²⁴⁰ BEYSANOĞLU, s. 133.

²⁴¹ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 63.

inşa edilmiş olan cami, Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda, Fatih Paşa Mahallesi, İç Sokak'ta bulunmaktadır.²⁴²

Fatih Paşa Camii'nin hemen doğu yönündeki haziresinde, Bıyıklı Mehmet Paşa'nın mezarı, daha kuzeyinde ise Diyarbakır'ın 16. Osmanlı valisi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın medfun olduğu sekizgen bir türbe bulunmaktadır. Caminin kuzeydoğusunda bulunan avlulu iki sahınlı Şafii bölümü ise Latifiye olarak da adlandırılmakta ve geçmişte medrese olarak hizmet veren bu bölün uzun süre atıl olarak kalmıştır. 2004 yılında onarılarak SHÇEK Kadın ve Çocuk Eğitim Merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bölüm, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümü" adı ve 21.00.01/011 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁴³

Camii, şehirdeki camilerin en boyutlu ve özenlisidir. Merkezdeki kubbeyi dört ana yönde dört yarım kubbe desteklemektedir. Bu yapısı ile farklı bir türün ilk örneğini sergilediği düşünülmektedir. Sekiz pencere iç alanı yeterince aydınlatır. Harim, kara planlı; kubbeli son cemaat yeri iki yanındaki güneye bakan hücrelerle, avlu yüzünde yatay planlıdır. Caminin kuzey avlu yüzü almalı örgülüdür. Her kemer koltuğuna, şehirde yaygın olarak kullanılan, birer atlamalı damla ve rozetler kabartmalı olarak yerleştirilmiştir. Caminin son cemaat yeri sekiz sütuna dayanan yedi kubbe ile örtülüdür. Minare batı uçtaadır. Mihrabı ise günümüzde sağlam ve orijinal yapısını büyük ölçüde muhafaza eden Osmanlı mihrabı örneklerindendir.²⁴⁴

Camii, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa-Kurşunlu) Camii" adı ve 21.00.01/033 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca camii, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "Kurşunlu Camii ve Hazine" adı ile 12.06.1991 tarih ve 784 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır. Mülkiyeti

²⁴² Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 322.

²⁴³ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 70.

²⁴⁴ TUNCER, (Camiler), s. 107.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan camii, ihalesi yapılarak 23.05.2008 sözleşme tarihi itibariyle genel onarıma alınmıştır.²⁴⁵

Hüsrev Paşa Camii: Cami, Merkez Sur İlçesi'nde Cemal Yılmaz mahallesi Çukurlu Sokak'ta, Mardin Kapı yakınlarında, Deliller Hanı'nın arkasında bulunmaktadır. Cami orijinalinde, Diyarbakır'ın ikinci valisi olan Hüsrev Paşa tarafından 1521-1528 tarihleri arasında Hüsreviyye Medresesi olarak yaptırılmış fakat 1728 tarihinde silindirik bir minare eklenerek dersane kısmındaki mescid, cami haline getirilmiştir. Kuzeydeki medrese portalinden yapıya girilmekte, sağ ve sol taraflarda medrese odaları yer almaktadır. Ana girişin tam karşısında ise caminin giriş kapısı yer almaktadır. Kasnak ve belirgin kubbesi olan orta alan yanlara tonozlarla uzanırken, yarım sekizgeniyle güneye de taşarak ters T tipini oluşturduğu görülmektedir.²⁴⁶

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Hüsrev Paşa Camii ve Medresesi" adı ve 21.00.01/015 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Cami, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "Hüsrev Paşa Camii ve Hazire" adı ile 12.06.1991 tarih ve 782 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır. Medresenin mescit kısmı bugün cami olarak kullanılmakta, bir dönem Vakıflar Bölge Müdürlüğünce öğrenci yurdu olarak kullanılan medrese kısmı ise günümüzde kullanılmamaktadır.²⁴⁷

Hazreti Ömer Camii: Daha çok Hz. Ömer Camii olarak bilinmekle birlikte kaynaklarda Ömer Şeddad Cami olarak da zikredilen caminin yapım tarihi ve yaptıranı kesin olarak belli değildir. Gerek halk arasında, gerekse Osmanlı dönemine ait belgelerde caminin Hz. Ömer tarafından yaptırıldığı kanaati yaygın ise de Hz. Ömer'in Diyarbakır'a gelmediği dikkate alınarak, Amid'in fethinden sonra Mardin Kapı'nın sağındaki burç içerisinde, burada bulunan sütun ve başlıklardan yararlanılarak Hz. Ömer'e ithafen yapılmış olduğu veya vaktiyle orada yan yana bulunan üç kapının ikisinin girişlerinin Nisanoğulları döneminde (1141-1183)

²⁴⁵ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 71.

²⁴⁶ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), ss. 325-326.

²⁴⁷ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 80.

kapatılarak oluşturulduğu tahmin edilmektedir. Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş bölümü üzerinde yer alan 1145-55 tarihli kitabede, Hz. Ömer Camii'nin, Nisanoğulları döneminde, Nisanoğlu Ahmed oğlu Ebu (...) Ali el-Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.²⁴⁸

Cami harimi doğu batı doğrultusunda uzanan enine planlıdır. Güney yüzünde yan iki kanatta kapıya ait olduğu sanılan kemer izleri vardır. Güneyde, yarım daire kesitli bir mihrap vardır. Cami, batı iki kapının kapatılarak meydana getirilmesinden dolayı, mimari hiçbir özelliği olmayan bir yapıdır.²⁴⁹

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Hz. Ömer (Şeddad) Camii” adı ve 21.00.01/024 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Cami, 1991-1992 yıllarında onarım görmüştür.²⁵⁰

Hazreti Süleyman Camii: Cami, Merkez Sur İlçesi, Saray kapı yanında bulunmakta ve Nasırıyye, Murtaza Paşa, Kale ve Halid b. Velid Camii isimleri ile de anılmaktadır. Minare üzerindeki kitabeye göre 555/1160 tarihinde Nisanoğulları döneminde, Cemalüddeve ünvanlı Nisanoğlu Kemaleddin Ebu'l Kasım Ali (1156-1179) tarafından yaptırılmıştır. Mimarı muhtemelen Diyarbakır'daki Nisanoğlu dönemi yapılarında adı geçen Hibetullah el-Gürgani'dir. Önemli bir ziyaret yeri olması yüzünden camiye her devirde eklemeler yapılmış olması mümkündür. Çeşitli devirlerde onarılan cami, Osmanlı döneminde, 1631 tarihinde Silahdar Murtaza Paşa tarafından tamir ettirilmiş, cami yanına da bir çeşme ile beş tuvalet eklenmiştir.²⁵¹

Caminin en önemli özelliği, Hz. Ömer döneminde Diyarbakır'ın fethinin buradan başlamasıdır. Bir su kanalından giren askerler, şu anda caminin bulunduğu yerde şehit olmuşlardır. 27 sahabinin²⁵² bulunduğu bu mekan Müslümanlarca kutsal olarak kabul edilmektedir.²⁵³

²⁴⁸ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 81-82.

²⁴⁹ TUNCER, (Camiler), ss. 66-67.

²⁵⁰ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 82.

²⁵¹ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 82.

²⁵² Diyarbakır İl Müftülüğü, s.180.

²⁵³ SARI, s. 26.

Yapı topluluğuna iki yerden giriş vardır. Bunlardan biri batıda, diğeri güneydedir. İki taraftan da girilince güneyde mihrabı, kuzeyde üç sütuna dayanan dört kubbeli abdest alma musluklarının bulunduğu alana varılır. Burası yaz aylarında açık namaz kılınacak yer durumundadır. Cami kısmına, burca bitişik basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Bu giriş bölümünün üstünde ikinci bir kat vardır. Kuzey tarafında ise kubbeli kısım ve şadırvan yer almaktadır. Minaresi karedir, enine yer yer silmeler atılarak dikey görüntüsü zayıflatılmaya çalışılmıştır.²⁵⁴

Selçuklu tarzında yapılan cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Hz. Süleyman (İçkale-Nasıriye-Murtaza Paşa) Camii” adı ve 21.00.01/030 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁵⁵

İskender Paşa Camii: Cami, İskender Paşa Mahallesi, İnönü caddesinde bulunmaktadır. Caminin yapımına, Diyarbakır 12. valisi İskender Paşa’nın emriyle 1554 yılında başlanmış ve üç yıl içinde tamamlanmıştır. Diyarbakır’da 14 yıl vali olarak görev yapan İskender Paşa, Van, Erzurum, Bağdat ve Mısır valiliklerinde de bulunmuştur.²⁵⁶

Cami, birkaç yer dışında, siyah-beyaz taşlardan yapılmıştır. Önünde şadırvanı, doğusunda türbe kısmı vardır. Cami, ilk bakışta tek kubbeli bir yapı olarak gözükmesine rağmen yanlardaki mekanlarıyla Erken Osmanlı Devri camilerinden ters T biçimli camilerin, Diyarbakır’da kullanıldığı görülmektedir. Burada orta ana mekan, yan mekanlardan tamamen ayrılmış, yan mekanların girişleri ana cepheye alınmış, aralarında bir bağlantı sağlanmamıştır. İskender Paşa Camisi’nde her şey tek kubbeli bir ana mekan olarak ele alınmış, yan mekanlar ikinci derecede öğeler olarak yapıya katılmıştır.²⁵⁷

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “İskender Paşa Camii” adı ve 21.00.01/001 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.

²⁵⁴ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 311.

²⁵⁵ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 85.

²⁵⁶ SARI, s. 29.

²⁵⁷ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), ss. 329-331.

Ayrıca yapı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “İskender Paşa Camii ve Hazire” adı ile 12.06.1991 tarih ve 777 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır. Caminin 2002 yılında restoresi yapılmıştır.²⁵⁸

Lala Kasım “Lale” Bey Camii: Cami, Merkez Sur İlçesi, Lalebey Mahallesiinde bulunmaktadır.

Halk arasında Lale Bey Camii diye anılan caminin, kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmiyor. Ancak Akkoyunlular devrine ait olduğu ve Eğil Beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir. Caminin en erken XV. yüzyıl ortasında, en geç XV. yüzyıl ilk çeyreği arasında yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁵⁹

Lale Bey Camisi, 3 kubbeli son cemaat yeri, bunun batısında, alt katı türbe, üst katı hücre, batısında minaresi olan, tek katlı, tek kubbeli, siyah bazaltla örülü kagir bir yapıdır. Döşeme avludan yükseltiyle nemden korunmaya çalışılmıştır. Son cemaat yerinin batısını minare kaplar.²⁶⁰

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Lala Kasım (Lale Bey) Camii” adı ve 21.00.01/017 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca yapı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Lale Bey Camii ve Hazire” adı ile 12.06.1991 tarih ve 774 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²⁶¹

Melik “Melek” Ahmed Paşa Camii: Melek Ahmed Paşa Camisi de denilen cami, şehrin batısında, Melik Ahmet Caddesi üzerindedir.

²⁵⁸ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 89.

²⁵⁹ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 321.

²⁶⁰ TUNCER, (Camiler), s. 92.

²⁶¹ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 98.

Diyarbakır'lı Melek Ahmed Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında yaptırılan cami, iki katlı, almaşık örgülü ve minareli kagir bir yapıdır. Zemin katta batı uçtaki tonozlu geçit, caddeyi dikine ilerleyen arka sokağa bağlar. Üst katta, yarım kemere oturtulan ve minareye batı yönde yanaştırılan merdivenle ulaşılır. Enine genişleyen harimin yanlarında kara kesitli ikişer yığma taş ayak vardır. Böylece sekizgene dönüşen plan kasnakla yükselerek kubbeyle örtülür. Müezzin mahfili, harimin 2 kapısı üstünde ve ahşaptandır. Sahip olduğu çini mihrap, şehirdeki tek örnektir. Harim girişlerinin yanlarında yer alan ve mahfile bağlantıyı sağlayan ön sahanlık girintileri de çini kaplıdır.²⁶²

İki katlı olarak yapılmış caminin ilk katı, medrese olarak kullanılmıştır. Günümüzde caminin ilk katı, Merkez Sur İlçe Müftülüğüne bağlı Melik Ahmed Kız Kur'an Kursu olarak hizmet vermektedir. Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Melek (Melik) Ahmet Paşa Camii ve Şadırvanı" adı ve 21.00.01/006 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Yapı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "Melik Ahmed Paşa Camii ve Hazire" adı ile 12.06.1991 tarih ve 775 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yürüttüğü genel onarım çalışmaları devam etmektedir.²⁶³

Nasuh Paşa Camii: Cami, Merkez Sur İlçesi, Fatih Paşa Mahallesi'nde, İçkale yönünden Fatih Paşa Camii'ne giden yolun bitiminde batı köşede bulunmaktadır. Cami, doğudaki minare, son cemaat yeri, avlu ve batıdaki harimden oluşur. 1606-1611 tarihleri arasında yaptırılmış küçük bir yapıdır. 1606 yılında Diyarbakır valiliğine atanan Nasuh Paşa'nın hanımı Servisehiy (Selvinaz) tarafından yaptırılmıştır. Belgelerde bu caminin adı Servisehiy Hatun Camii olarak da geçmektedir.²⁶⁴

Camiye girişten hemen sonra avlu kısmına varılır. Güneyinde ise üç sütuna dayanan, üstü düz damla örtülü, bir açık namaz kılma yeri mevcuttur. Mihrabında süs

²⁶² TUNCER, (Camiler), ss. 158-161.

²⁶³ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 103.

²⁶⁴ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 104.

yoktur. Güney-Doğu köşesinde, içeriden minareye çıkılan bir kapı bulunmaktadır. Dış duvardan taşkın, kesme siyah taştan, kare kaide üzerinde silindirik gövdeli olarak yapılmış minaresinin üst kısmı 1819 yılındaki ayaklanma sırasında yıkılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğünce minarenin yıkık kısmı 1972 yılında aslına uygun bir şekilde onarılmıştır.²⁶⁵

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Nasuh Paşa Camii” adı ve 21.00.01/035 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁶⁶

Nebi Camii: Cami, Dağ Kapı’da, Gazi Caddesi ile İzzet Paşa Caddesi’nin keşiştiği köşede yer almaktadır. Akkoyunlu eseri olup, XV. yüzyılda yapılmıştır. Minaresinde ve caminin değişik yerlerinde Peygamberimizden sözler yazılı olduğu için Peygamber Camii veya Nebi Camii denilmektedir.²⁶⁷

Nebi Cami daha önce geniş bir alan üzerine yayılmış bir halde Şafiiler kısmı, Hanefiler kısmı ve medrese bölümlerinden oluşmaktaydı. Günümüzde Nebi Cami, olarak bilinen ve kullanılan Şafiiler kısmının tamamı ile medresenin bir bölümü mevcuttur. Medrese kısmı bugün imam odası olarak kullanılan kısımdan başlayıp batı tarafta bulunan abdest alma çeşmelerinin bulunduğu yerde idi. O dönemde abdest alma yeri ise avlu ortasında bulunan büyük bir havuz etrafında idi. Caminin Hanefiler kısmı, 1530 yılında camiye minare eklenirken inşa edilmiştir. Ancak, 1927 yılında üst ahşap kırıışlemesi çürüyerek çökmüş ve 1955 yılında Gazi Caddesi batı yöne doğru genişletilirken kamulaştırılıp caddeye katılmıştır. 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nce caminin kalan kısımları onarılmış, minaresi de sökülerek taşlar numaralanarak Şafiiler kısmına daha yakın şimdiki yerine taşınmış ve onarılmıştır.²⁶⁸

Nebi Camisi, mimari özellikleri, plan şeması bakımından altı ayaklı yapılar grubu içine girer. Bir Akkoyunlular devri eseri olmasından Osmanlılar devrinde

²⁶⁵ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet) ss. 337-338.

²⁶⁶ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 105.

²⁶⁷ SARI, s. 27.

²⁶⁸ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 106-108.

ortaya çıkan aynı tip yapılarda bağlantısı bakımından büyük önem taşır. Son cemaat yeri üç kubbelidir. Kubbelere cephede iki bağımsız, iki yarım duvara gömülü sütunlara dayanır. Yan kısımlar duvarlarla kaplıdır ve birer pencere ile dışarıya açılmaktadır. Kubbelere yanlarda doğrudan doğruya duvarlara değil, dar kemerlere oturmaktadır. Böylece siyah-beyaz taşlarla süslü cephenin dışında, bu dar kemerler de girişe canlılık vermektedir. Minare kare gövdeli olarak yükselmektedir. Yapı bazalt ve kalker ile iki renkli olarak inşa edilmiştir. Mihrap ise beyaz taştandır ve geometrik bordürleri bulunmaktadır. Ayrıca caminin arka cephesinde 1718 yılında yapılmış bir türbe bulunmaktadır. Vali Köprülü Abdullah Paşa'nın zevcesi Zeynep ile Kızı Leyla gömülüdür.²⁶⁹

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Nebi Peygamber (Kasap Hacı Hüseyin) Camii" adı ve 21.00.01/034 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Nebi Camii'nin bir bölümü ve mevcut olan medrese kısmı da "Nebi Peygamber Medresesi" adı ve 21.00.01/162 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca cami, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "Nebi Camii ve Hazire" adı ile 12.06.1991 tarih ve 786 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²⁷⁰

Safa "Parlı" Camii: Parlı Camii olarak da bilinen cami, Merkez Sur İlçesi, Melik Ahmet Caddesi, Kara Cami Sokak'ta bulunmaktadır.

İnşa tarihi belli olmayan cami, Akkoyunlu eseridir. Mimar ve mühendis "üstad Ahmed-ül Amidi" tarafından 1531 senesinde esaslı bir tamir gördüğü ve bu tamiratın Diyarbakır'lı Hacı Hüseyin B. Abdurrahman'ın yaptırdığı cami kapısı üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt bin Şeyh İbrahim Safi'nin isteği üzerine Uzun Hasan tarafından XV. yüzyıl ortalarında yaptırıldığı ve Şeyhe hürmeten "Cami-üs Safi" dendiği, sonradan "Cami-üs Safa" ya çevrildiği tahmin edilmektedir.²⁷¹

²⁶⁹ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), ss. 312-315.

²⁷⁰ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 109-110.

²⁷¹ BEYSANOĞLU, s. 128.

Diyarbakır camileri içinde önemli bir yapı olan cami, önemini, planından, çinilerinden ve zengin taş süslemesinden almaktadır. Cami siyah beyaz kesme taşlardan yapılmıştır. Dört yalın sütuna dayanan beş kubbeli bir son cemaat yeri vardır ve kubbeler dışarıdan gizlenmiştir. Sütun başlıkları yalındır. Son cemaat yerinin doğu ve batı kısımları duvarlarla kapalıdır. Son cemaat yerinin solunda, biraz ileride, çok süslü minaresi yer alır. Minare taş süslemeciliğinin ilgi çekici örneklerinden biridir. Caminin en önemli yanlarından biri, ana kapıdan içeri girilince görülebileceği gibi, orta alanda meydana gelen sekiz ayağa oturan orta kubbedir.²⁷²

Caminin güneyinde, İparye Medresesi bulunmaktadır. Burada ünlü bilgin Muslihüddin Lari'nin ders verdiği bilinmekte, bu yüzden medrese onun ismi ile de bilinmektedir. Muslihüddin Lari, caminin batısındaki mezarlıkta medfundur. Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Safa (Parlı- Parlak- İparya) Camii" adı ve 21.00.01/020 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca cami, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "Parlı Safa Camii ve Hazire" adı ile 12.06.1991 tarih ve 782 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır. Cami en son 2004-2005 yıllarında Vakıflar genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.²⁷³

Şeyh Matar "Dört Ayaklı Minare" Camii: Dört Ayaklı Minare ve Kasım Padişah isimleri ile de bilinen cami, Savaş Mahallesi, Yenikapı Sokak'tadır.

Bir Akkoyunlu eseri olan cami, Şeyh Mutahhar'ın türbesinin üzerine yapıldığından halk dilinde "Şeyh Matar Camii" olarak bilinmektedir. Akkoyunlu sultanı Kasım Bey zamanında 1500 yılında yaptırılmıştır. Bu nedenle Kasım Bey Camii de denilmektedir.²⁷⁴

Caminin en dikkat çekici tarafı minaresidir. Minare dört kalın ve yalın sütun üzerine oturmaktadır. Gövde kısmı siyah-beyaz taşlardan yapılmış ve üzerinde yazıt bulunmaktadır. Son cemaat yerinin biraz önündeki minare, alt kısmından rahatça

²⁷² Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 316.

²⁷³ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 115.

²⁷⁴ SARI, s. 28.

geçit vermektedir. Cami bir sıra beyaz, bir sıra siyah taşlardan yapılmıştır. Cami, tek kubbelidir ve kubbeye tromplarla geçilmiştir. Yalın bir mihrap ve mimbere sahip olan caminin kubbesi, dışarıdan gizlenmemiştir.²⁷⁵

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Şey Matar (Kasım Padişah-Şeyh Mutahhar) Camii (Dört Ayaklı Minare)” adı ve 21.00.01/019 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁷⁶

Hoca Ahmed “Ayni Minare” Camii: Diyarbakır’ın güneybatısında, Abdaldede Mahallesinde bulunmaktadır.

Tek katlı, tek minareli kargir bir yapı olan caminin, 1498 tarihinde Şirazlı Hace Ahmed tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Caminin avlusuna, doğu yönde, son cemaat yerine bitişik basık kemerli, nişli kapıdan girilir. Minaresi, kare kaideli, sekizgen gövdeli; demir parmaklıklı şerefesi ve peteğin kapı kesimi siyah bazalt taşından olup, yukarısı beyazdır. Son cemaat yerindeki kubbeli kısımlar yıkılmış, onarılırken düz bir tavan ile kapatılmış, bu şekilde son cemaat yeri orijinalliğini kaybetmiştir. Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Hoca Ahmed (Ayni Minare) Camii” adı ve 21.00.01/026 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁷⁷

Rağibiye “Defterdar” Camii: Süleyman Nazif Mahallesi, Melik Ahmet Caddesi, Ocak Sokak’ta yer almaktadır.

Diyarbakır Defterdarı Ahmet Paşa tarafından, İran sınırındaki askeri birliklere zahire göndermek görevinde bulunduğu 1594 tarihinde yaptırılmıştır. Cami biri 1679 tarihinde Vali Ahmet Paşa ve diğeri Hacı Ragıp Bey tarafından 1832 yılında olmak üzere iki defa onarılmıştır. Siyah kesme taştan, fevkani olarak yapılan Defterdar Camii, Cumhuriyet döneminde de yeniden elden geçirilerek esaslı bir onarım

²⁷⁵ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), ss. 319-321.

²⁷⁶ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 120.

²⁷⁷ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 78-79.

görmüştür. Olabildiğince sade olan caminin mihrap ve mimberi de yapının genel durumuna uygun olarak oldukça yalındır.²⁷⁸

Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Defterdar (Rağibiye) Camii” adı ve 21.00.01/013 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır. Ayrıca cami, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından “Defterdar Camii ve Hazire” adı ile 12.06.1991 tarih ve 781 sayılı kurul kararı ile tescillenmiş ve korumaya alınmıştır.²⁷⁹

Kurt İsmail Paşa Camii: Merkez Yenişehir İlçesi’nde, Dağkapı yönünden Seyrantepe kavşağına giden yolun sol tarafında, Kurtoğlu Askeri Lojmanlarının içinde bulunmaktadır.

Vali Kurt İsmail Paşa tarafından 1869-1875 yılları arasında, kardeşi Meded Bey adına yaptırılmıştır. Kışla Camii veya Meded Bey Camii olarak da bilinen cami, sur dışında yapılmış ilk camidir. Şehrin gelişmesini göz önüne alan Kurt İsmail Paşa, sur dışında yeni yapılar yapılmasına önayak olmuş, cami ile birlikte, eski hükümet binası, ıslahhane, hapishane gibi yapıları yaptırmıştır. Bütün bu çabalara rağmen kentin sur dışına çıkması ancak Cumhuriyetten sonra gerçekleşebilmiştir.²⁸⁰

İbadete açık olan caminin bakımı ve temizliği Merkez Komutanlığınca görevlendirilen askerler tarafından yapılmaktadır. Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Kurt İsmail Paşa Camii” adı ve 21.00.01/023 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁸¹

Diyarbakır il genelinde bulunan 50 adet caminin isimleri Ek-2’de sunulmaktadır. Çalışmamızda, şehir merkezinde bulunan camilerin bir kısmı tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu camiler dışında kentte ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmeyen ve günümüzde yıkılmış olan pek çok cami bulunmaktadır.

²⁷⁸ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 337.

²⁷⁹ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 111.

²⁸⁰ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 339.

²⁸¹ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 96.

Şehirde Akkoyunlular ve Selçuklular dönemlerinden kalma çok sayıda mescit bulunmaktadır. Kültür tarihimiz açısından önemli olan bu mescitlerin isimleri şunlardır: Mervani Mescidi, Hamza Bey Mescidi, Balıklı Mescidi, Taceddin Mescidi, Hacı Büzrük Mescidi, İbrahim Bey Mescidi, İzzeddin Mescidi, Kaşık Budak Mescidi, Semanoğlu Mescidi.²⁸²

3.5.4 Kiliseler

Diyarbakır'ın 639 yılında Müslümanlarca fethinden önce, buralarda Şemsiler, Yahudiler ve Hristiyanlar olmak üzere üç dinin hakim olduğu, Hristiyanların da kendi aralarında mezheplere ayrılmış olduğu bilinmektedir. Şehirde Hristiyanlık çağına pek çok kilise inşa edilmiştir. Ancak inşa edilen kiliselerden günümüze kadar ulaşanları çok azdır. Bu kiliselerden bazıları kısmen yıkık ve boş, bazıları ise tamamen yok olmuşlardır. Şehirde bulunan kiliselerin isimleri ve şu anki durumları Ek-3'te sunulmaktadır. Aşağıda bir kısmı tanıtılan kiliselerden günümüzde aktif olarak kullanılan sadece iki tane kilise mevcuttur.

Mar-Toma Kilisesi: M.S. 629 yılında Roma İmparatoru Herakliyas tarafından yaptırılmıştır. O dönemin en büyük ibadethanesi olarak katedral durumunda olduğu sanılmaktadır. Bazı kaynaklarda ise Hristiyanlıktan önce puta tapanların mabedi olarak belirtilen kilisenin yapılış tarihi bilinmemektedir. Hristiyanlığın kabulünden sonra yeni ilaveler yapılarak kilise haline getirilmiştir.²⁸³ 639 senesinde şehrin Müslümanlarca fethinden sonra ise, kilise camiye çevrilmiştir. Bu cami Ulu Camidir. Caminin "Heykel" denen bölümü ve bazı temel kısımları o devrin hatırasını taşımaktadır.²⁸⁴

Meryem Ana Kilisesi: Meryem Ana Kilisesi, Lale Bey Mahallesi Ana Sokakta yer almaktadır. Kilise çeşitli tarihlerde Süryani Kadim cemaatinin dini

²⁸² BEYSANOĞLU, ss. 139-142.

²⁸³ TUNCER, (Kiliseler), s. 142.

²⁸⁴ BEYSANOĞLU, s. 149.

merkezliğini yapmış, günümüzde de Süryani Ortodoksların ibadetleri için kullanılmaktadır.²⁸⁵

Yapı topluluğu; kilise, Mar Yakup kutsal alanı, 4 avlu, derslik ve lojmandan oluşmaktadır. Kilisenin iç alanı 323 metrekaredir. Kubbesi sekiz sütun üzerine oturmaktadır. Ana avluda sekizgen bir havuz bulunmaktadır. Siyah erkek bazalt taşından kenarları, ortasındaki çanağı, çevre su arkı, musluk demir parmaklık ve kurnasıyla geleneksel bir Osmanlı Diyarbakır havuzudur. Ana avlunun kuzeyinde, şimdi papaz evi olarak kullanılan okul (medrese) bulunmaktadır. 1915 yılına kadar burada, Süryanice, eski Türkçe, Arapça ve Fransızca eğitim verilmekte idi.²⁸⁶

Meryem Ana Kilisesi'nin yapılış tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte 282 yılında Diyarbakır'a yerleşen Nusaybinli Mar Afrem'in, 303 yılında bu kilisede vaftiz edildiği bilgisine dayanılarak en geç 3. yüzyılın hemen başlarında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Şehrin ve yakın çevresinin en önemli tapınaklarından olan kilise, bugün hala kullanılan tek Süryani mabedidir. Birçok onarım geçiren yapının 1689'da mihrap bölümü, 1693'te Mor Yakup Kısım, 1719 yılında da kilise bölümü onarım geçirmiştir. Kilise günümüzdeki halini 2004-2005 yılları arasında yapılan restorasyon ile almıştır. Mar Yakup'un bu kilisede yapılan bir sinod kararı ile Nusaybin Piskoposluğuna yükseltilmesi, Süryani edebiyatının parlak simalarından Suruçlu Mar Yakup'un ve Mar Yakup Barsalibi'nin mezarlarının burada olması kilisenin önemini artırmaktadır.²⁸⁷

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca hazırlanan Türkiye'nin İnanç Merkezleri Haritasında yer alan kilise, 2005 yılında yurt içi ve yurt dışında yaşayan Diyarbakırlı Süryanilerin ortak girişimiyle kapsamlı restorasyondan geçirilerek, tarihi kimliğini tümüyle yansıtan bugünkü görünümüne kavuşturulmuştur. Kilise, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Süryani Kadim Meryem Ana ve Suruçlu Mar Yakup

²⁸⁵ Aziz H. GÜNEL, *Türk Süryaniler Tarihi*, Oya Matbaası, İstanbul, 1970, s. 39.

²⁸⁶ TUNCER, (Kiliseler), ss. 18-26.

²⁸⁷ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 256-257.

Kiliseleri” adı ve 21.00.01/115 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁸⁸

Surp Giragos Ermeni Kilisesi: Kilise,  zdemir Mahallesi, Şeyh Matar Camii yakınında bulunmaktadır.

Kilisenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bin yılı aşkın bir geçmişinin olduğu tahmin edilmektedir. Tapu kayıtlarına göre Katolik Ermenilerinin kullandığı bir kilisedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman subaylarının karargahı, 1960 yılına kadar da depo olarak kullanıldığı, daha sonra Ermeni Cemaatine devredildiği ve bu cemaat tarafından kısmi onarımlardan sonra tekrar ibadete açıldığı bilinmektedir. Dünyanın beş sunaklı (tapınaklarda, üzerinde dini tören yapılan taş masa) tek Ermeni kilisesidir. Geniş bir bahçe içinde yer alan kilise, kesme bazalt taştan inşa edilmiştir.²⁸⁹

Kilisenin yok olmasını engellemek amacıyla, mimari açıdan önlemler alınarak kiliseye işlev kazandırılması gerekmektedir. 2005 yılında ÇEKÜL Vakfı tarafından rölöve projesi hazırlanmış ancak, yapının hangi amaçla i levlendirileceği 2009 yılında da henüz karara bağlanmadığı için Şu ana kadar restorasyon projesi hazırlanamamıştır.

Bugün kısmen yıkık ve boş bir halde olan kilise, Vakıflar Genel Müdürlüğü veri tabanında 21.00.01/121 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁹⁰

Mar-Petyum Keldani Katolik Kilisesi: Kilise,  zdemir Mahallesi, Őeftali Sokak’ta bulunmaktadır.

Kilise, tapuda Keldani Katolik Kilisesi Cemaati Vakfı adına kayıtlı görünmektedir. Kilisenin XVII. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir.  zerindeki kitabelerde çeşitli dönemlerde onarım gördüğü anlaşılmaktadır.²⁹¹

²⁸⁸ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 257-258.

²⁸⁹ TUNCER, (Kiliseler), s. 104.

²⁹⁰ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 255.

Bugün, Katolik mezhebinden olan Keldaniler tarafından kullanılmakta olan kilise, Vakıflar Genel Müdürlüğü veri tabanında 21.00.01/114 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁹²

Saint George (Kara Papaz) Kilisesi: Kilise, Virantepe'yi izleyen ilk İçkale'nin kuzeydoğu ucunda, Dicle Vadisine bakan sert uçurumun üstüne bu yönde, sur duvarlarıyla bir bütün olacak şekilde kurulmuştur. Çevresinde o tarihten günümüze ulaşan başka yapı yoktur. Yapının Hristiyanlıktan önce putperestler için yapıldığı, sonra kiliseye dönüştürüldüğü yazıla gelse de, Bizans yapısı olduğuna dair görüş ağır basmaktadır. Kilisenin III. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir.²⁹³

Bugün, sanat galerisi olarak işlevlendirilmiş olan kilise, Vakıflar Genel Müdürlüğü envanterinde “Kara Papaz Türbesi (St. George Kilisesi)” adı ve 21.00.01/121 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁹⁴

3.5.5 Medreseler

Medreseler; tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dini ilimlerin ve edebiyat, felsefe, mantık, kimya, matematik, fizik, astronomi gibi müsbet ilimlerin okutulduğu zamanın üniversiteleridir. Diyarbakır da bir ilim, kültür ve medeniyet şehri olduğundan burada birçok medrese yapılmıştır. Bu medreselerden şehir merkezinde bulunan, Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesi, Ali Paşa Medresesi, Hüsreviye Medresesi, Muslihüddin Lari Medresesi kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır.

Zinciriye (Sincariye) Medresesi: Ulu Camiinin batısında yer alan ve Sincariye adıyla da bilinen medresenin mimarı İsa Ebu Dirhem'dir. Bazı kaynaklarda Artuklu eseri olduğu, bazı kaynaklarda da Eyyubiler'den Melik Salih Necmeddin'in zamanında inşa olunduğu ileri sürülmektedir.²⁹⁵ 1. Dünya Savaşına kadar medrese

²⁹¹ TUNCER, (Kiliseler), ss. 113-123.

²⁹² Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 251.

²⁹³ TUNCER, (Kiliseler), s. 136.

²⁹⁴ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 254.

²⁹⁵ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 349.

olarak kullanılmıştır. Savaşın sonra fakirlerin barınağı olan medrese, 1934 yılında tamir edilerek Arkeoloji Müzesi yapılmıştır. Arkeoloji Müzesinin yeni binasına taşınmasıyla harabe haline gelmiş olan bina, tekrar restore edilmiştir.²⁹⁶

Medrese, günümüzde Merkez Sur İlçesi Müftülüğe bağlı Yatılı Zinciriye Kur'an Kursu olarak kullanılmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan medrese, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Zinciriye (Sincariye) Medresesi" adı ve 21.00.01/101 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.²⁹⁷

Mesudiye Medresesi: Medrese, Ulu Cami Külliyesi içinde yer alır. Medresenin yapımına Artuklu hükümdarlarından Artuklu Ebu Muzaffer Sökmen II. (m.1198) zamanında başlanmış ancak, 32 yıl sonra Melik Mesud lakaplı Mevdud döneminde tamamlandığı üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır.²⁹⁸

En önemli özelliği avlu kısmında bulunan mihrabın sağ ve sol taraflarında bulunan sütunların sekiz yüz yıl geçmesine rağmen hala dönüyor olmasıdır.²⁹⁹ Medresenin 590/1194 tarihini taşıyan eyvanındaki kitabesinden dört mezhebe yönelik fıkıh medresesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu özelliğiyle Mesudiye Medresesi, Anadolu'da benzeri bulunmayan bir uygulamaya sahiptir.³⁰⁰

Mesudiye Medresesi'nde en geniş manada akli ve nakli ilimler okutulmuş, bilginler arası ilmi tartışmalar yapılmıştır. Çok eski bir ilim yuvası olan medresenin, Anadolu'da kurulan ilk Türk Üniversitesi payesini taşıması gerektiğini ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bütün kitabeleri, motifleri, taş yontma kemerleri ve döner taş sütunlarıyla hala ayakta duran medrese, günümüzde Şarkiyat Araştırmaları Derneği tarafından kullanılmaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait

²⁹⁶ Diyarbakır Valiliği, (Kültür), s. 34.

²⁹⁷ Diyarbakır İl Müftülüğü, ss. 161-162.

²⁹⁸ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 349.

²⁹⁹ SARI, s. 33.

³⁰⁰ Alpay BİZBİRLİK, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 293.

olan medrese, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/099 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.³⁰¹

Ali Paşa Medresesi: Medrese, Merkez Sur İlçesi'nde, Ali Paşa Camii'nin batısında bulunmaktadır. Mimar Sinan'ın eserleri arasında sayılan medrese, 1534-1537 yılları arasında Hadim Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır.³⁰²

Bir dönem Düşkünler Evi olarak kullanılan medrese, bugün kullanılmamaktadır. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan medrese, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında "Hadım Ali Paşa Medresesi" adı ve 21.00.01/103 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.³⁰³

Hüsrev Paşa Medresesi: Medrese, Merkez Sur İlçesi, Mardin Kapı semtinde yer almaktadır. Osmanlı valilerinden ikincisi olan Hüsrev Paşa tarafından 1521-1528 tarihleri arasında yaptırılmıştır.³⁰⁴

Medrese, 1966 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce esaslı bir onarıma tabi tutulmuştur. Bu onarım sonrası medresenin mescit kısmı, cami olarak; medrese kısmı ise Vakıflar Bölge Müdürlüğünce öğrenci yurdu olarak kullanılmıştır. Günümüzde mescit kısmı cami olarak kullanılmaya devam etmekte ise de medrese kısmı kullanılmamaktadır. Medrese, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında 21.00.01/015 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.³⁰⁵

Muslihüddin Lari Medresesi: Medrese, Safa Camii avlusu içindedir. Medresenin Uzun Hasan döneminde yapıldığı tahmin edilmektedir. Ünlü bilgin Muslihüddin Lari'nin, Diyarbakır müftüsü olduğu dönemde bu medresede ders verdiği ve bu nedenle medresenin onun ismi ile anıldığı bilinmektedir.³⁰⁶

³⁰¹ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 158.

³⁰² SARI, s. 33.

³⁰³ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 153.

³⁰⁴ SARI, s. 33.

³⁰⁵ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 155.

³⁰⁶ Diyarbakır Valiliği, (Cumhuriyet), s. 356.

Medresenin 19. yüzyılda şehrin en önemli medreseleri arasında olduğu bilinmektedir. Harap bir halde olan medrese 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından orijinaline uygun şekilde onarılmıştır. Bugün boş bir halde olup kullanılmayan medrese, Vakıflar Genel Müdürlüğü veritabanında “Şeyh Sefa İparlı (Muslihiddin Lari) Medresesi” adı ve 21.00.01/100 envanter numarası ile Türkiye Kültür Mirasları arasında kayıtlıdır.³⁰⁷

3.6 KÜLTÜREL VE DİNSEL ÖZELLİKLERİN TURİZM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Diyarbakır, sahip olduğu köklü geçmişiyle, çok eski devirlerden beri askeri ve ticari bir merkez olmasıyla ayrıca kara, hava ve demiryolu ulaşım yollarının kavşak noktasında yer almasıyla stratejik bir konuma sahiptir. Turizmde de mevcut yerli ve yabancı turist talebinin varoluş nedeni yine konumudur. Bugün ilin turizmde geldiği düzey, yörede gelişen turizm hareketlerinin transit geçişlerinde aldığı payla ilişkilidir.

Tarihsel derinliğine bağlı olarak Diyarbakır, kültür ve inanç turizmi bakımından sayısız eserlere sahiptir. Diyarbakır’ın belirgin niteliği şehrsel sürekliliktir. Fakat şehrin çağlar boyunca aynı yerde kalması, birçok uygarlık eserinin yok olmasına yol açmıştır. Bu yok oluşlara rağmen şehir sahip olduğu kültürel varlıklar ile adeta bir açık hava müzesidir.

³⁰⁷ Diyarbakır İl Müftülüğü, s. 159.

Tablo 10: Diyarbakır’da Bulunan Sit Alanları

DİYARBAKIR	
Arkeolojik Sit Alanı	116
Kentsel Sit Alanı	1
Doğal Sit Alanı	1
Tarihi Sit Alanı	-
Diğer Sit Alanları	
(üst üste sit alanları)	
Arkeolojik ve Doğal Sit	2
Kentsel Arkeolojik Sit Alanı	-
TOPLAM	120

Kaynak:<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E1003077CA1048A183464FCDB8C1B1E6E40>, (26/11/2009).

Tablo 10’dan da görülebileceği gibi kentte toplam 120 adet sit alanı bulunmaktadır. Bunun 116 tanesi arkeolojik sit alanı, 1 tanesi kentsel sit alanı, 1 tanesi doğal sit alanı, 2 tanesi de arkeolojik ve doğal sit alanıdır.

Tek yapı ölçeğindeki tescilli yapılara baktığımızda ise şehirde toplam 567 tane tescilli yapı bulunmaktadır. Tablo 11’de bu yapıların dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 11: Diyarbakır’da Bulunan Tescilli Yapılar

DİYARBAKIR	
Sivil Mimarlık Örneği	243
Dinsel Yapılar	122
Kültürel Yapılar	127
İdari Yapılar	26
Askeri Yapılar	9
Endüstriyel ve Ticari Yapılar	2
Mezarlıklar	24
Şehitlikler	3
Anıt ve Abideler	-
Doğal Varlıklar	4
Kalıntılar	6
Korunmaya Alınan Sokaklar	-
TOPLAM	567

Kaynak: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E1020F600137B44E34F5EDB B5B27DE0949CB>, (26/11/2009).

Şehrin sahip olduğu bu güzelliklerin ne derece ziyaret edildiği ise gelen yerli ve yabancı turist sayısı ile belirlenebilmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan “Turizm İşletme Belgeli Tesislerin Konaklama İstatistikleri 2008” adlı yayından yararlanarak oluşturulan Tablo 12’de, Türkiye’de ve Diyarbakır’da 2008 yılında tesislere geliş sayısı, geceleme, ortalama kalış süresi ve doluluk oranları karşılaştırmalı olarak görülmektedir.

Tablo 12: Yerli ve Yabancıların Tesislere Geliş Sayısı, Geceleme, Ortalama Kalış Süresi ve Doluluk Oranı Dağılımı

	Tesis Geliş Sayısı			Geceleme		
2008 yılı	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
Türkiye	13647606	11286396	24934002	56918298	20832444	77750742
Diyarbakır	9101	170182	179283	16360	215169	231529
	Ortalama Kalış Süresi (Gün)			Doluluk Oranı (%)		
2008 yılı	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
Türkiye	4.17	1.85	3.12	37.71	13.80	51.51
Diyarbakır	1.8	1.3	1.3	2.50	32.86	35.36

Tablo 12’de, Türkiye’de tesislere gelen 13647606 yabancıların 56918298 geceleme; 11286396 yerlinin ise 20832444 geceleme yaptığı görülmektedir. 4.17 gün olan yabancıların tesislerde ortalama kalış süresi; ortalama 1.85 gün olan yerlilerinkile karşılaştırıldığında, yabancıların kalış süresinin yerlilerinkinin 2 katından fazla olduğu görülmektedir.

Diyarbakır’da 2008 yılında tesislere, 9101 yabancı, 170182 yerli turist gelmiştir. 16360 geceleme yapmış olan yabancı turistlerin, tesislerde ortalama kalış süreleri 1.8 gündür. Yerli turistler ise 215169 geceleme yapmışlardır. Yerli turistlerin tesislerde ortalama kalış süreleri 1.3 gün olduğu tablodan görülmektedir. Diyarbakır’da yabancıların ortalama kalış süresi, Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında, oldukça düşük kalmaktadır. Buna göre turistlerin daha uzun süreli kalmasını sağlayacak çözümler üretilmelidir.

Bir şehre turizm talebinin olması, gelen turistlerin harcamalarda bulunması sonucunda olumlu yönde ekonomik ve sosyal sonuçların ortaya çıkması, devleti ve özel girişimcileri o yörede yatırımlar yapmaya yöneltecektir. Aşağıdaki tablo Türkiye’de kamunun, sektörler itibariyle sabit sermaye yatırımlarının 2005-2008 yılları toplam içindeki payını göstermektedir.

Tablo 13: Sektörler İtibariyle Sabit Sermaye Yatırımları

Toplam İçindeki Payları				
	2005	2006	2007	2008
Tarım	8	6,8	8,9	8,6
Madencilik	1,5	1,8	2	1,7
İmalat	1,7	2	1	0,9
Enerji	12,3	9,7	10,3	9,2
Ulaştırma	34,4	34,1	29,1	37,7
Turizm	0,5	0,4	0,4	0,4
Konut	1,7	1,5	1,5	1,5
Eğitim	11,5	10,7	12,2	9,9
Sağlık	5,8	5,7	6,7	5,6
Diğer Hizmetler	22,6	27,3	27,8	24,7
Toplam	100	100	100	100
Toplam-Milyon Ytl	24578	30410	32534	39123

Kaynak: <http://ekutup.dpt.gov.tr/teg/2009/12/tiv.1.xls> (29.12.2009)

Tablo 13'e bakıldığında ulaştırma alanında yapılan sabit sermaye yatırımlarının payı dikkati çekmektedir. Tabloyu turizm açısından değerlendirdiğimizde ise, 2005 yılında kamu sektörü sabit sermaye yatırımlarında turizmin % 0.5 olan payı, 2006 yılında % 0.4 olmuştur. 2007 ve 2008 yıllarında da % 0.4 değeriyle sabit kalmıştır.

Tablo 14: Diyarbakır’da Yıllar İtibariyle Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (Bin TL)

	2004	2005	2006	2007	2008
Tarım	35644	38125	25008	24853	28415
Madencilik	—	10966	6332	9861	15195
İmalat	415	800	874	60	—
Enerji	641	—	—	—	—
Ulaştırma/ Haberleşme	1400	4295	4750	4104	4182
Turizm	—	—	—	—	—
Konut	350	—	400	2536	6184
Eğitim	8791	25873	27972	30640	18915
Sağlık	12147	20268	23055	23327	56500
Diğer Hizmetler	38676	58433	32839	16226	16553
Toplam	98064	158760	121230	111607	145943

Kaynak: <http://www2.dpt.gov.tr/kamuyat/il.html> (12.12.2009)

Diyarbakır’da kamu yatırımlarının yıllara göre sektörel dağılımını gösteren Tablo 14’te ise, şehirde sağlık alanında yapılan kamu yatırımlarının miktarının fazla oluşu dikkati çekmektedir. Sağlık sektörüne yapılan bu yatırımlar sonucu şehir, bölgenin sağlık merkezi haline gelmiştir. Şehirde son yıllarda turizm amaçlı kamu yatırımı yapılmadığı tablodan görülmektedir. Son yıllarda turizm amaçlı kamu yatırımlarının Türkiye genelinde artış göstermemesi bunun nedenleri arasında sayılabilir.

Turizm sektörünün en önemli unsurunu oluşturan konaklama tesisleri ve bunlara yapılan yatırımlar sektörün gelişmesini sağlar. Ayrıca, yarattığı etkilerle şehrin ekonomisinin de birçok yönden gelişmesine neden olur. Herhangi bir yerde turizmin gelişmesi büyük ölçüde konaklama kapasitesine bağlı olmaktadır.

Aşağıdaki tabloda Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan Turizm İşletme Belgeli ve Turizm Yatırımı Belgeli konaklama tesislerinin illere göre dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 15: Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Bulunan Turizm Belgeli Konaklama Tesisleri

	Turizm İşletmesi Belgeli			Turizm Yatırımı Belgeli		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	69	3766	7672	30	2697	5675
Diyarbakır	14	852	1720	3	216	453
Gaziantep	26	1373	2789	12	1119	2373
Şanlıurfa	8	447	909	5	668	1442
Mardin	8	396	807	4	277	603
Adıyaman	6	327	656	2	104	176
Batman	5	329	709	—	—	—
Şırnak	1	20	37	2	138	304
Siirt	—	—	—	2	175	324
Kilis	1	22	45	—	—	—

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, **Turizm Belgeli Tesis İstatistikleri 2008**, Ankara, 2009, s. 40.

Tablo 15 incelendiğinde, şehirde 14 tane Turizm İşletmesi Belgeli tesis bulunduğu görülmektedir. Bu tesisler, 852 oda ve 1720 yatak kapasitesine sahiptir. Bu rakamlar bölgedeki diğer illerle karşılaştırıldığında, Diyarbakır’ın sahip olduğu yatak kapasitesinin, Gaziantep’ten sonra bölgede ikinci olduğu görülmektedir.

Tablo 15, yatırım belgeli tesisler açısından değerlendirildiğinde ise, bölgede yapılacak olan 30 adet tesisin, sadece 3 tanesinin Diyarbakır’da inşa edilmesi, turizm amaçlı yatırımlar için şehrin Gaziantep, Mardin ve Şanlıurfa’nın gerisinde kaldığı görülmektedir. Ancak, 216 odalı ve 453 yatak kapasiteli 3 tesisin de yapılacak olması turizm açısından umut vericidir. Diyarbakır, yatırımda olan tesislerin de tamamlanması ile toplam 2175 yatak kapasitesi ile bölgede Gaziantep ve Şanlıurfa’dan sonra yatak kapasitesi açısından üçüncü sırada yer alacaktır.

Şehirde turizm yatırımlarının yeterli bir gelişme seviyesine ulaşamamasının en önemli nedeni, ilin ekonomik yapısının turizme kaynak aktaracak yeterli sermaye birikimi yaratamaması ve yatırımcı güce sahip sermaye sahiplerinin ise, büyük

şehirlere göç etmesi ve oralarda yatırım yapmasıdır. Hükümetin turizm politikalarının etkisi, şehrin bulunduğu bölgenin uzun yıllar kamu yatırımlarından yeterli pay alamamasından kaynaklanan sosyal gelişim düzeyinin düşüklüğü, sahip olunan turizm potansiyelinin farkına varılmaması, ilde yatırımcıyı çekecek olan huzur ve güven ortamının yeterli düzeyde olmaması da nedenler arasında sayılabilir. İlde turizm yatırımlarının gelişimindeki engelleri oluşturan bu olumsuzlukların etkisi, son yıllarda giderek azalma gösterse de hala devam etmektedir.

Şehirde Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belgelendirilen tesislerin dışında, mahalli idarelerce belgelendirilen konaklama tesisleri de bulunmaktadır. Diyarbakır'da 2008 yılı verilerine göre 49 tane konaklama tesisi, 1240 oda ve 2303 yatak kapasitesine sahiptir. Ayrıca bunlardan başka, kamu misafirhaneleri de bulunmaktadır.³⁰⁸

Turizmin altyapısında en önemli faktörlerden biri de ulaşımın. Şehre hava, kara ve demiryoluyla ulaşabilmek, destinasyonun kullanım düzeyinin belirlenmesi açısından önemlidir. Ulaşım açısından bölgede kavşak bir noktada bulunan Diyarbakır'ın, ülkenin diğer kentlerine ulaşımı karayolu, havayolu ve demiryolu ile sağlanmaktadır. Diyarbakır'dan Türkiye'nin her yerine otobüs firmaları ile seferler düzenlenmektedir. Ayrıca Ortadoğu ülkelerine taksi ile yolcu taşımacılığı da yapılmaktadır. Şehirde askeri havaalanı bulunmaktadır. Türk Hava Yolları ve özel havayolları ile Diyarbakır'a gidiş-dönüş uçak seferleri yapılmaktadır. Turizmin vazgeçilmezinden biri olan havayolu ulaşımı, turizmin şehirde gelişmesini sağlayacak bir anahtar görevini üstlenmektedir.

Türkiye'ye gelen yabancıların yaklaşık yarısı tur operatörleri tarafından programlanan paket turlar ile gelmektedir. Paket tur organizasyonunda ulaşım genellikle tarifesiz uçaklarla gerçekleştirilmektedir. Diyarbakır havaalanına iniş-

³⁰⁸ Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Araştırma ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı, **Konaklama İstatistikleri (Mahalli İdarelerce Belgelendirilen)** 2008, Ankara, 2009, s. 32.

kalkış yapan 165 tane uçak bulunmaktadır. Bu uçakların taşıdığı gelen yolcu sayısı 2008 yılı için toplam 10928, giden yolcu sayısı ise 6492 kişidir.³⁰⁹

Turistlere yönelik ulaşım kapasitesi iyi durumda olan Diyarbakır, bu kapasitesini, havaalanından otellere transferden, çevre gezileri ve şehir turlarına kadar birçok alanda kullanması gerekmektedir.

Turizm sektörünün sunduğu hizmetleri, bu hizmetlerden yararlanacak olan tüketiciler arasında bağlantı kuran seyahat acenteleri, il genelinde toplam 28 tanedir. Acenteler şubeleriyle birlikte değerlendirildiğinde ise bu sayı 35'e çıkmaktadır. Bu 35 acente ve şubelerinin, 28 tanesi A grubu, 7 tanesi B grubudur.³¹⁰ Acentecilik faaliyetlerinin tümünü yapabilen A grubu acente sayısının fazla olması büyük bir avantajdır. Doğru strateji, reklam ve tur operatörleri ile yapılacak işbirliği ile Diyarbakır, ürününü satabilecektir. Çünkü şehir, deniz-kum-güneş üçlüsünün ötesinde yeni kültürler tanıma, geçmişe tanıklık etmek gibi daha entelektüel arayışlara girmiş olan turistler için önem arz etmektedir.

³⁰⁹ Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Araştırma ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı, **Tarifesiz Uçaklar İstatistikleri 2008**, Ankara, 2008, s. 25.

³¹⁰ Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Seyahat Acenteleri Dairesi Başkanlığında çalışan Kültür ve Turizm Uzmanı Mecbure Aslan ile yapılan görüşme sonucu alınan bilgi.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Turizm sektörü sayesinde tarihi ve doğal güzellikler bir gelir kaynağına dönüşür. Çünkü tarihi ve doğal güzellikler ziyaret edilmedikçe hiçbir iktisadi önem ifade etmez. Ziyarete gelen turistlerin yaptığı harcamalar neticesinde, oluşumunda hiçbir harcama yapılmayan tarihi ve doğal güzellikler döviz kazandırıcı niteliğe kavuşur.

Turizm piyasasını ve değişen turistik tüketici zevklerini anlama ve uygun pazarlama politikaları geliştirme konusunda Türkiye rakip ülkelerin çok gerisinde kalmaktadır. Turistik çekicilikler konusunda hiçbir sıkıntısı olmayan Türkiye bu çekicilikleri gerektiği şekilde turizm piyasasına sunamadığından turizm pastasının çok küçük bir dilimiyle yetinmek zorundadır.

Her bölgesi kendine özgü güzelliklere sahip olan Türkiye'nin geri kalmış bölgelerinin kalkındırılmasında turizm sektöründen yeterince yararlanılmadığı bir gerçektir. Diyarbakır da bunlardan biridir.

Diyarbakır, iklimi, akarsuları, mağaraları gibi doğal; kiliseleri, camileri, müzeleri, kalesi ve surları gibi tarihsel; yöresel el sanatları ve kıyafetleri, yemekleri, folkloru gibi kültürel değerler açısından oldukça zengin bir turizm çekiciliğine sahiptir. Ancak ilin sahip olduğu bu çekicilikler, şehrin ve bulunduğu bölgenin doğal, sosyal ve ekonomik olmak üzere birtakım sorunlarından dolayı ya hiç değerlendirilememiş ya da kısmen değerlendirilmiştir.

Şehrin temel ekonomik kalkınma göstergesini, gelecekte olumluya çevirecek ana sektör, kültür ve inanç turizmi olacaktır. Diyarbakır sahip olduğu kültür ve inanç turizmi varlıklarıyla önemli bir turizm merkezi haline gelebilir. Bu amaçla işbirliği, araştırma, pazarlama ve kaliteli servise ağırlık veren kültür projeleri üretilmelidir.

Şehir, kültür ve inanç turizmi açısından değerlendirildiğinde, mevcut potansiyelini daha da geliştirecek ve diğer destinasyonlarla rekabet gücünü artıracak önemli avantajlarının bulunduğu görülmektedir. Bunlar:

- * Zengin tarih, kültür, örf ve adet,
- * Şehir insanının geleneksele konukseverliği,
- * Kültürel ve dinsel varlıklarının çekiciliği, eşsizliği ve çeşitliliği,
- * Kültürel ve dinsel varlıkların ulaşımı kolay bir coğrafi konumda yer alması,
- * Kültürel ve dinsel çekiciliklerin, temel hizmetleri (sağlık, idari vs.) sunabilecek yerleşim merkezinin içinde ya da çok yakınında olması,
- * Kültürel çekiciliklerin sergilenebildiği müzelerin varlığı,
- * Kültürel ve dinsel çekicilikleri ziyarete gelenlere konaklama imkanı sağlayan tesislerin bulunması,
- * Kültürel çeşitliliklerin her mevsim ziyaret edilebildiği doğal koşullara sahip olması,
- * Şehirde düzenlenmeye başlayan fuarlar ve sanat festivalleri,
- * Hristiyanlık tarihinde önemli rol oynayan Ermeni izlerinin varlığı,
- * Yerel halkın ve yöneticilerin turizmi geliştirme konusunda istekli olmalarıdır.

Sahip olduğu bu avantajlara karşın, Diyarbakır kültür ve inanç turizminin bazı zayıf yönleri de bulunmaktadır. Bunlar:

- * Pazarlara ve turizm arzına ilişkin araştırmaların yetersizliği nedeniyle sağlıklı stratejik kararların alınmasındaki güçlükler,
- * Turizmin gelişmesinde plansız bir seyir izlenmesi,
- * Çok istekli olmalarına rağmen yerel halkın turizmin gelişiminde genelde bilinçsiz olması,
- * Gelen ziyaretçilerin ortalama kalış sürelerinin düşük olması ve yatırım riskinin yüksek olması nedeniyle büyük yatırımların yapılmaması,
- * Komşu ülkelerdeki istikrarsızlıktan kolay bir şekilde etkilenmesi,
- * Bölgede güvenlik ile ilgili endişelerin yarattığı olumsuz etkiler,
- * Büyük şehirlere yaşanan göçlerin, turizm yatırımlarına aktarılabilecek mevcut sermayenin dışarıya çıkmasına neden olmasıdır.

Şehrin sahip olduğu avantajları iyi kullanması ve zayıf yönlerini de asgariye indirebilmesi için aşağıda çeşitli tespitler yapılmış ve önerilerde bulunulmuştur.

Tarihi ve mimari değeri yüzyıllar öncesine dayanan, Diyarbakır tarihi kent merkezinin yer aldığı suriçi yerleşimi, kentin bugüne kadarki gelişimi içinde çeşitli koruma sorunlarıyla karşılaşmıştır. Birinci derece kentsel sit alanı ilan edilmiş olmasına rağmen, mevcut dokuda tahribatlar devam etmiştir. Yaşanan hızlı ve kontrolsüz kentleşme sonucu sur içi ve çevresinin geçirdiği sosyal değişim, tarihi merkezin hızla bozulmasına yol açmıştır. Yapılan yanlış uygulamalar ve kaçak yapılaşmalar sonucu sur içi kent dokusunun bozulmasına neden olmuştur. Sur içi yerleşiminin, kentin sosyo-ekonomik yapısının düşük olduğu bir bölgede yer alması, kentsel ve kültürel değerlerin korunamaması, günümüz kent merkeziyle bağlantısının kurulamaması temel problemdir.

Tarihi sur içi bölgesinde barınma amacıyla kullanılan evler boşaltılarak iyileştirilmeli; sahip olduğu geleneksel kent dokusuna uygun pansiyon veya özel tesis gibi konaklamaya yönelik işlevler getirilerek ekonomik girdi sağlanabilir. Ayrıca şehre özgü bakırcılık, dokumacılık gibi el sanatları da bu alanda canlandırılabilir.

Yeniden işlevlendirme, tarihi ve kültürel değerlere sahip kaynakları korumak ve yıkımdan kurtarmak için uygulanması gereken yöntemlerden biridir. Bu yöntem ile varlıkların, içinde bulundukları alanın ihtiyaçlarına uygun bir işlev kazanması ve uzun yıllar bakımlı bir şekilde ayakta durabilmesi sağlanmaktadır. Bu bağlamda otel olarak işlevlendirilen Deliller Hanı, müze olarak işlevlendirilen Ziya Gökalp Evi, Cahit Sıtkı Tarancı Evi, Gazi Köşkü gibi tarihi yapılar; yeniden işlevlendirme, kullanma ve korumaya güzel birer örnek oluşturmaktadırlar. Bundan hareketle kentte yok olma tehlikesi altında olan diğer varlıklar da yetkili kurumlar tarafından korumaya alınarak, disiplinli ve ciddi bir çalışma ile restore edilmelidir.

Kullanma-koruma dengesinin sağlanmasında yörede yaşayan halkın da desteğinin alınması gerekmektedir. Halk tarihsel çevre konusunda bilinçlendirilmeli, bilgilendirilmeli ve bu mekanlara yatırım konusunda desteklenmelidir. Bunu sağlamak için yerel medya kullanılabilir.

Çin Seddi'nden sonra dünyanın en uzun surları kabul edilen Diyarbakır Surları, üzerindeki yazıt ve kabartmalarıyla, burçlarıyla Anadolu tarihinin yazıya dönüştürüldüğü ve sergilendiği dünyadaki tek örnektir. Ancak surlar, son yıllarda tahrip olma tehlikesiyle yüz yüzedir. Gerek geçmişte aslına uygun olmayan tarzda yapılan restorasyonlar, gerekse tarihi değerleri koruma bilincine sahip olmayan insanların verdiği zarar ve yılların getirdiği yorgunluk, surların acil müdahale edilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Son yıllarda yapılan projeler ve ayrılan bütçeler yeterli olmamaktadır.

Şehirde göç olayları nedeniyle nüfus sürekli artmaktadır. Yaşanan göç olayları altyapı, işsizlik, konut, eğitim, sağlık gibi sosyo-ekonomik sorunları da beraberinde getirmiş ve bu sorunlar fiziksel çevre üzerinde de etkili olmuştur. Göçler sonucunda gecekondu yerleşmeleri oluşmuş, tarihi yapılar üzerinde olumsuz değişiklikler meydana gelmiştir. Kentte turizmin gelişmesi, kentin fiziki ve ekonomik açıdan gelişmesine olanak sağlayarak, göç sonrası meydana gelen olumsuzlukların giderilmesine katkıda bulunabilecektir.

Diyarbakır sahip olduğu hava, kara ve demiryolu ulaşım sistemleri ile turizm alanına kolay erişebilirlik özelliğine sahiptir. Bunun yanı sıra, kent merkezi içinde de ulaşımın hızlı ve kolay olması turizm üzerinde etkili olabilmektedir. Ancak bu olumlu özelliğinin yanında şehir içinde ulaşımın yoğun olması, trafik sorununu da beraberinde getirmektedir. Özellikle sur içindeki kapıların bu yoğun trafikten zarar görmesi muhtemeldir. Bu amaçla özellikle sur kapılarının bulunduğu yerlerde ulaşım düzenlemesine gidilmeli ve trafik rahatlatılmalıdır.

Suriçinde yer alan tarihi yapıların bir kısmı dar ve yer yer çıkmazlardan oluşan geleneksel sokak dokusu içinde yer almaktadır. Bu dar sokaklar güvenlik sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle bu sokaklarda güvenli bir şekilde dolaşabilmek ve tarihi eserlere ulaşabilmek için gerekli tedbirler alınmalıdır. Bu sokaklarda güvenliğini sağlamak amacıyla özellikle kültür ve inanç turizmi açısından önem taşıyan bölgelerde giriş ve çıkışlar kontrol altına alınmalı, gerekli yerlere güvenlik kameraları yerleştirilmeli ve geceleri de uygun şekilde aydınlatma yapılmalıdır.

Diyarbakır, kültürel ve dinsel çekicilikler açısından zengin bir il olmasına rağmen, bu zenginlikler istekli olan kitlelere sunulmadığı takdirde, mevcut potansiyelin harekete geçirilmesi olanaksızlaşır. Bu durumda bilimsel ve teknolojik yöntemlerden yararlanarak etkili bir tanıtım politikası izlenmelidir. Kitle iletişim araçlarının oldukça gelişmiş olması tanıtım faaliyetlerini kolaylaştırmaktadır.

Sokak sanat galerilerinin açılması gibi sıradan şehir mekanlarının çekim alanlarına dönüştürülmesi, turiste yönelik bölgeler, caddeler vb. oluşturulması suretiyle şehir içindeki turist destinasyonlarının tanımlanması, turiste verilecek enformasyon kanallarının belirlenmesi, tanıtımın daha çok kent imajını yansıtan sembollerle yapılması gerekmektedir. Uzun yıllar süren terör olayları nedeniyle şehirde oluşan imaj sorununun bu yolla ortadan kaldırılması sağlanabilecektir.

Kent içi gezi planları yapılmalı, kentin tarihi ve kültürel varlıklarına ilişkin bilgilendirici levha ve panolar hazırlanmalı ve görünen yerlere asılmalıdır. Gerekli alanlarda tanıtım ve gösteri için mekan düzenlemeleri yapılmalıdır. Bu amaçla, bazı merkezlerde turist ile yerel halk arasında dengenin kurulmasına yardımcı olmak için ziyaretçi birimleri kurulmalıdır.

Sadece tarihi yapılar ile değil, gelenek ve göreneklerin tanıtılacağı düzenlemeler yapılarak, festivaller düzenlenerek, belirli kutlama günlerini daha çekici hale getirerek, panayır ve şenlikler düzenleyerek şehirde kültür turizminin gelişmesi sağlanabilir. Ayrıca şehirde düzenlenen festival ve kutlama günlerinin tanıtımının daha etkin bir şekilde yapılması gerekmektedir.

Kültür turizmi ve Diyarbakır her ne kadar özdeşleşen iki kavram olsa da kültür turizminin şehirde tam anlamıyla geliştiği söylenememektedir. İlde kültür turizminin sürdürülebilir başarıyı elde edebilmesi için öncelikle, var olan kültürel çekiciliklerin deneyime yönelik kültür turizmi anlayışına göre düzenlenmesi gerekir. Çünkü, günümüzde kültür turizminin en önemli özelliği, insanların farklı kültürleri tanıma isteği ile birlikte, aktif katılımın sağlanması yolu ile turistlere yerel kültürle birlikte bulunma ve günlük yaşamdaki aktivitelere katılma imkanı sunmasıdır.

Turistler sadece yeniliğe ve farklılığa bakmak istememekte, aynı zamanda kültürün sesini, tadını, kokusunu duyarak onu yaşamak istemektedir.

Kent halkı turizm konusunda bilinçlendirilmelidir. Tarihi ve kültürel değerlerin turizmdeki önemi her fırsatta, her kesimden kişilere eğitici seminer ve programlar aracılığıyla anlatılmalıdır. Ayrıca halka; şehirdeki tarihi yapıların tanıtılması amacıyla, bu yapılara şehir içi turlar düzenlenmelidir.

Turizm emek yoğun bir sektör olduğu için bu sektörde çalışacak personelin oldukça iyi eğitilmesi gerekmektedir. Özellikle bölgede rehberlik yapacak ve konaklama tesislerinde çalışacak personelin hem gelen turistlerin hem de yöre halkının önem verdiği değerleri çok iyi öğrenip ona göre davranmaları şarttır.

Kültür turizmi çalışmalarında dikkat edilmesi gereken önemli konulardan biri de tur paketlerinde sadece kültürel varlıkların değil, alternatif turizm olanaklarının da bulundurulması gerektiğidir. Böylece, en büyük problemlerden biri olan ortalama kalış süresi uzayabilmekte, yerel halkın turizm olanaklarından daha fazla yararlanması sağlanmakta ve önerilen alternatif turizm çeşitlerine ilgi duyan kitleleri de şehre gelmesi sağlanabilmiş olmaktadır.

Şehirde turist talebini artıracak ve kişi başına harcamalarını yükseltecek olan, spor, eğlence, alışveriş merkezi gibi tesislere yönelik yatırımlar yapılmalıdır. İlde düşük doluluk oranları ile faaliyet gösteren tesislerin tam kapasite ile çalışmaları bakımından bu tür yatırımların önemi büyüktür.

Sonuç olarak Diyarbakır hem yurtiçinden hem de yurtdışından gelebilecek ziyaretçiler için son derece önemli turizm kaynaklarına sahiptir denilebilir. Kentte kültür ve inanç turizmi faaliyetlerinin geliştirilebilmesi için bu kaynakların korunması ve sürdürülebilir olması gerekmektedir. Bunun için yapılacak doğru bir planlama ile kentin bu potansiyelinin sürdürülmesi, korunması ve gelişim sürecinde bozulmaması sağlanmış olacaktır. Bu şekilde kent, ülkemizdeki turistik destinasyonlar arasında hak ettiği yeri alabilecek; hem kentin ekonomik olarak

gelişmesi ve kalkınması sağlanabilecek hem de kaynakların doğru bir şekilde kullanımı ile korunması sağlanmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKAT, Ömer. **Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği**, Motif Matbaası, İstanbul, 2000.
- AKGÜL, Olcay. **Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Kültür Turizmi, Aphrodisias-Geyre Örneği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, 2003.
- AKOĞLU, Tunay. **Turizm Olay ve Ekonomisine Toplu Bakış**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul, 1979.
- AKÜZÜM, Ahmet. **Türk Turizmi İçinde Kültür Turizminin Yeri ve Bir Alan Çalışması Olarak Ani Antik Kenti'nin İstanbul'daki A Grubu Seyahat Acentaları Tarafından Pazarlanması**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2003.
- ARA, Altun. **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları:264, İstanbul, 1978.
- ARCHER, H. Brian. **The Impact of Domestic Tourism**, University of Vales Pres, Banger, 1973.
- BAHAR, Ozan ve Metin Kozak. **Turizm Ekonomisi**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2006.
- BAHAR, Ozan. **"Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi:VAR Analizi Yaklaşımı"**, Yönetim ve Ekonomi, Celal Bayar Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:13, Sayı:2, Manisa, 2006.
- BEYSANOĞLU, Şevket. **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963.
- BOZKURT, Güvenç. **Kültürün ABC'si**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- BULUT, Erol. **"Türk Turizminin Dünyadaki Yeri ve Dış Ödemeler Bilançosundaki Etkisi"** Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 3, Cilt: 2, Ankara, 2000.
- BRYDEN, John. **Tourism And Development**, Cambridge University Pres, Cambridge, 1983.
- BİZBİRLİK, Alpay. **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

COLTMAN, M. Michael. **Introduction To Trade And Tourism An International Approach**, Van Nostrand Reinhold, New York, 1989.

ÇAKIR, Pembegül. **Türkiye'nin Turizm Gelirlerinin Ödemeler Dengesine Katkısının Analizi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1999.

DALKILIÇ, Neslihan ve Meral Halifeoğlu, “**Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler**”, 1. Uluslar arası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu,
<http://www.dicle.edu.tr/akademikweb/dokuman/3314/32501.pdf> (12.11.2009).

DİNÇER, İ. Füsün ve M. Suna Ertuğrul. “**Kültürel Mirasın Korunması ve İstanbul İlindeki Tarihi Yapıların Turizm Amaçlı Kullanımı Üzerine Bir Deneme**” Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:11, Prof. Dr. Hasan Olalı Özel Sayısı Eylül-Aralık 2000.

DİNÇER, M. Zeki. **Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm**, Filiz Kitapevi, İstanbul, 1993.

DİNLER, Zeynel. **İktisada Giriş**, Ekin Kitapevi, Bursa, 2005.

DOĞAN, Z. Hasan. **Gençlik Turizminin Psikolojik Temelleri**, Gençlik Turizmi Konferansı, Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1992.

Diyarbakır, <http://www.e-silvan.info/content/index33.htm> (15.12.2009).

Diyarbakır, <http://www.egil.gov.tr/tarihce.php> (15.12.2009).

Diyarbakır,
http://tr.wikipedia.org/wiki/Malabadi_K%C3%B6pr%C3%BCs%C3%BC,
(10.11.2009).

Diyarbakır, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=562164&title=diyarbakir-hanlari-ve-ozellikleri&haberSayfa=0> (10.10.2009).

Diyarbakır, <http://www.diyarbakir.smmmo.org.tr/dosyalar/MV/D1.doc> (16/11/2009).

Diyarbakır, <http://www.diyarbakir.com/anamenu/ongozlu.asp> (12.11.2009).

Diyarbakır,
http://www.diyarbakirmuftulugu.gov.tr/icerik_kategori.asp?AAKat=8&AltKat=91
(10.10.2009)

Diyarbakır,
<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E1020F600137B44E34F5EDBB5B27DE0949CB>, (26/11/2009).

Diyarbakır,
<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E1003077CA1048A183464FCDB8C1B1E6E40>, (26/11/2009).

Diyarbakır İl Müftülüğü. **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları: 02, Diyarbakır, 2009.

Diyarbakır Valiliği. **Diyarbakır 2000 Kültür Kılavuzu**, Uzerler Matbaası, Ankara, 2000.

Diyarbakır Valiliği. **2000'e Beş Kala Diyarbakır**, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1995.

Diyarbakır Valiliği. **Cumhuriyetin 50. Yılında 1973 Diyarbakır İl Yıllığı**, İş Matbaacılık, Ankara, 1973.

Diyarbakır Valiliği İl Turizm Müdürlüğü. **Diyarbakır İl Turizm Envanteri**, Diyarbakır, 1997.

EĞİLMEZ Mahfi ve Ercan KUMCU. **Ekonomi Politikası**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006.

Ekonomik Göstergeler, <http://www.tuik.gov.tr/yillik/yillik.pdf> (11.11.2009).

ERGİNBAŞ, Doğan. **Diyarbakır Evleri**, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1954.

GÖKALP, Papatya Kesmen. **Diyarbakır İli Turizm Potansiyelinin Gelişmesine İlişkin Optimal Bir Model Yaklaşımı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.

GÜNAY, Tümer ve Abdurrahman Küçük. **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, İstanbul, 1988

GÜNEL, H. Aziz. **Türk Süryaniler Tarihi**, Oya Matbaası, İstanbul, 1970.

GÜNEY, Emrullah. **Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi**, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Diyarbakır, 1990.

HALİFEOĞLU, F. Meral ve Neslihan Dalkılıç. **“Geçmişten Günümüze Diyarbakır Surları ve Koruma Sorunları”** Diyarbakır Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı:1, Diyarbakır Turizm Derneği Yayını, Diyarbakır, 2004.

INSKEEP, Edward. **Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach**, Van Nostrand Reinhold, New York, 1991.

İÇÖZ Orhan ve Metin Kozak. **Turizm Ekonomisi Turizmin Makro ve Mikro Ekonomik Etkileri**, Turhan Kitapevi, Ankara, 2002.

İLGİN, Akın ve Zeki Dinçer. **Turizm Kesiminin Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi**, TOBB Yayını, No: 217, Ekonomik ve Sosyal Sorunlar- Çözüm Önerileri Dizisi 2, Ankara, 1991.

İnanç Turizmi,
<http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/Belgegoster.aspx?F6E10F8892433CFF03077CA1048A1834E03BFC818972E45C> (26.10.2009)

Kamu Yatırımları Diyarbakır, <http://www2.dpt.gov.tr/kamuyat/il.html> (12.12.2009)

Kamu Yatırımları, <http://ekutup.dpt.gov.tr/teg/2009/12/tiv.1.xls> (29.12.2009)

KAR, Muhsin, Ebru Zorkirişçi ve Metin Yıldırım, “**Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme**”, Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı:8, 2004.

KARAKAYA, Uğur. **1990’lı Yıllarda Turizm Sektörünün Kalkınma Sürecinde Türk Ekonomisine Etkileri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

KAYA, Hüseyin. **Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu**, Özsan Matbaa, Bursa, 1999.

KAYA, Hüseyin. **Üçüncü Binyıla Girişte Anadolu’da İnançların Buluşması-İnanç Turizmi**, Bursa Valiliği Katkılarıyla, Bursa, 1999.

Kozak, Nazmi, Meryem A. Kozak ve Metin Kozak. **Genel Turizm İlkeler – Kavramlar**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2001.

KÖKSAL, M. Asım. **Peygamberler Tarihi I**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Proje Koordinasyon Merkezi. **Işığın Yükseldiği Yer GAP Güneydoğu Anadolu Bölgesi**, (DELTUR 2005/ 111-852 Güneydoğu Anadolu Bölgesi “Rehberlikte Uzmanlaşma Eğitimi” Projesi Kapsamında Haz.), Ankara, 2005.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Araştırma ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı. **Tarifesiz Uçaklar İstatistikleri 2008**, Ankara, 2008.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü Araştırma ve Değerlendirme Daire Başkanlığı. **Turizm Belgeli Tesis İstatistikleri 2008**, Ankara 2009.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Araştırma ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı, **Konaklama İstatistikleri (Mahalli İdarelerce Belgelendirilen) 2008**, Ankara, 2009.

Kültür ve Turizm Bakanlığı. **Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007-2013**, Ankara, 2007.

McINTOSH, Robert and Charles R. Goeldner. **Tourism: Principles, Practices, Philosophies**, sixth edit, John Wiley Sons, Inc., New York, 1990.

Milli Prodüktivite Merkezi, **İller Düzeyinde Verimliliği Artırma Projeleri, Diyarbakır Verimliliği Artırma Projesi**, Bizim Büro Yayıncılık, Ankara, 2007.

OLALI, Hasan. “**Turizmin Sağladığı Dışsal Ekonomiler, Turizmin Sosyal Yararı ve Sosyal Maliyeti**”, Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, Sayı:3, İzmir, 1982.

OLALI, Hasan ve Alp Timur. **Turizm Ekonomisi**, Ofis Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1988.

OKTAYER, Nagihan, Nazan Susam ve Murat Çak. **Türkiye’de Turizm Ekonomisi**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No:2007-69, İstanbul, 2007.

ÖREN, Güler. **Turizm, Kültür, Arkeoloji İlişkileri**. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1998.

ÖZGÜÇ, Nazmiye. **Turizm Coğrafyası: Özellikler, Bölgeler**, Çantay Kitapevi, İstanbul, 1998.

ÖZTAŞ, Kadir. **Turizm Ekonomisi Genel Turizm Bilgisi**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2002.

PEKİN, Tefvik. **Makro Ekonomi, Para, Milli Gelir, İstihdam**, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1988.

SARI, İbrahim. **Şehrimiz Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları:2, İstanbul, 1996.

SAYILAN, Hasan. **Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Yönden Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

SEYİTOĞLU, Halil. **Uluslararası İktisat**, Güzemcan Yayınları, İstanbul, 2007.

SEZGİN, O. Mesut. **Genel Turizm ve Turizm Mevzuatı**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2001.

ŞAHİN, Adem. **İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye’de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi**, TOBB Yayınları, Yayın No: Genel 149, Ar-Ge 61, 1993.

TEKİN, Adil. **Diyarbakır**, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, No: 21, İstanbul, 1971.

Tescilli Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları,
www.kulturvarliklari.gov.tr/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF20F60137B44E34F5EDBB5B27DE0949CB. (10.01.2010)

TOSKAY, Tunca. **Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım**, Der Yayınları, İstanbul, 1983.

TUNCER, O. Cezmi. **Diyarbakır Kiliseleri**. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.

TUNCER, O. Cezmi. **Diyarbakır Camileri**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996.

Turizm Bakanlığı Diyarbakır Turizm Müdürlüğü. **Diyarbakır İli Turizm Envanteri**, 1991.

Turizm Gelirleri, http://www.turismhabercisi.com/dosya/tyd_2023_pps.pps (10.10.2009).

TUTAR, Erdinç ve Filiz Tutar. **Turizm, Ekonomi, Türkiye ve OECD**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2004.

USTA, Öcal. **Turizm 1-2**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.

USTA, K. Mehmet. **İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından İznik'in Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2005.

UYGUR, Nermi. **Kültür Kuramı**. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.

ÜNSAL, M. Erdal. **Makro İktisat**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2005.

ÜNSAL, M. Erdal. **Mikro İktisat**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001.

ÜNLÜÖNEN Kurban ve Ahmet Tayfun. **Ekonomi**, Nobel Yayın Dağıtım, İzmir, 2005.

YILDIRIM, Hacı Mehmet. **Türkiye'de Turizmin Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkisinin Analizi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2008.

YILDIRIM, Sönmez. **Turizmin Ekonomik Boyutları ve Türk Turizminin Ekonomiyeye Etkileri**, Bizim Büro Yayınevi, Ankara, 1997.

Yıllık Planlar, <http://www.dpt.gov.tr/DPT.portal> (10.10.2009).

YILMAZ, S. Burcu. Türkiye’de Dini Turizm ve Meryem Ana Evi’nin Turistik Potansiyelinin Analizi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2000.

Yurt Ansiklopedisi. **Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını**, Cilt:4, Anadolu Yayıncılık A.Ş. adına Nazar BÜYÜM, İstanbul, 1982.

EKLER

Ek:1 – Diyarbakır İli ve İlçelerinde Bulunan Sahabe ve Evliya Türbeleri

Sahabe Kabir ve Türbeleri

Adı	Bulunduğu Yer
Malik-i Ejder “Ecder” Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Mir Seyyaf “Karadeniz Türbesi”	Merkez Sur İlçesi
Mir Siyap Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Sa’d “Sahad” B. Vakkas ve Kabri	Merkez Sur İlçesi
Sahabe Abdurrahman Kabri	Merkez Sur İlçesi
Sultan Sa’saa (r.a.) ve Kabri	Merkez Sur İlçesi
Sultan Şüca Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Şehid Sahabiler Türbesi	Merkez Sur İlçesi

Evliya Türbeleri

Adı	Bulunduğu Yer
Aktepe Köyü (Şeyh Hasan Nurani)	Çınar İlçesi
Arakçin Baba Ziyareti	Merkez Sur İlçesi
Arap Şeyh Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Ashab-ı Kehf Mağarası	Lice İlçesi
Bab-ı Kal (Bavekal) Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Beyaz Türbe/ Akmezar	Merkez Sur İlçesi
Bıyıklı Mehmet Paşa ve Kabri	Merkez Sur İlçesi
Cafer-i Tayyar Türbesi	Hani Türbesi
Çifte Kümbet	Eğil İlçesi
Dabanoğlu Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Durak Dede Ziyareti	Bismil İlçesi
Eizze-i Kiram’dan Hz. Zunnun	Eğil İlçesi
Hacı Abdulfettah Yazıcı Türbesi	Hazro İlçesi
Hacı Baba Türbesi	Çermik İlçesi
Halvet Baba Türbesi	Merkez Sur İlçesi

Hamza Baba Ziyareti	Merkez Kayapınar İlçesi
Hançeri Güzel	Merkez Sur İlçesi
Hasan Dede Türbesi	Çüngüş İlçesi
Hezan “Savat” Köyü Türbesi	Lice İlçesi
Hindi “Hindistanlı” Baba Ziyareti	Merkez Sur İlçesi
İmama Akil Türbesi	Merkez Sur İlçesi
İnce ve Arap Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Kamışlı Ziyareti	Merkez Sur İlçesi
Komutan Muaz Türbesi	Silvan İlçesi
Lala Kasım Bey Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Meyrani “Ülgen” Köyü Türbesi	Hazro İlçesi
Muslihuddin Lari ve Kabri	Merkez Sur İlçesi
Nisanoğlu Türbesi	Eğil İlçesi
Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Pir Mansur Türbesi	Dicle İlçesi
Sancı Ziyareti	Merkez Sur İlçesi
Sarı Saltuk Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Seyda Baba Türbesi	Merkez Bağlar İlçesi
Seyfölmülük Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Seyyid Bedreddin Türbesi	Hani İlçesi
Sinoğlu Camii Ziyareti	Merkez İlçesi
Şeyh Abdullah Hatipoğlu Türbesi	Hani İlçesi
Şeyh Abdulcelil “Safa Camii” Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Şeyh Ahmet Türbesi	Çınar İlçesi
Şeyh Ahmet Mürşidi Türbesi	Merkez Bağlar İlçesi
Şeyh Ahmed Karazi ve Kabri	Hani İlçesi
Şeyh Ahmet Rasim ve Kabri	Merkez Yenişehir İlçesi
Şeyh Ali Türbesi	Kulp İlçesi
Şeyh Aziz Mahmud Urmevi ve Kabri	Yenişehir İlçesi
Şeyh Bilal Türbesi	Lice İlçesi
Şeyhan Dede Türbesi	Çermik İlçesi
Şeyh Ebu Bekir Türbesi	Kulp İlçesi

Şeyh Güzel Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Şeyh Hasan-ı Zerraki Türbesi	Lice İlçesi
Şeyh İsmail Türbesi	Lice İlçesi
Şeyh Kasım Türbesi	Çınar İlçesi
Şeyh Mahmut Türbesi	Kulp İlçesi
Şeyh Muhammed Türbesi	Lice İlçesi
Şeyh Muhammed Amidi Türbesi	Merkez Yenişehir İlçesi
Şeyh Muhammed Arabkendi Türbesi	Bismil İlçesi
Şeyh Musa Türbesi	Dicle İlçesi
Şeyh Matar “Mutahhar” Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Şeyh Ömer ve Şeyh Muhammed Türbesi	Kulp İlçesi
Şeyh Seydoş	Merkez Sur İlçesi
Şeyh Şapur Türbesi	Hazro İlçesi
Şeyh Şerafeddin Türbesi	Kocaköy İlçesi
Şeyh Yusuf Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Şeyh Zeki ve Kabri	Merkez Yenişehir İlçesi
Til-Alo Köyü Şeyh Ali Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Yakacık “Kotegan” Köyü Türbesi	Ergani İlçesi
Yusuf Raif Eendi Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Zat-ı Ali Kümbeti	Eğil İlçesi
Zincirkıran Türbesi	Merkez Sur İlçesi
Zübeyde ve Leyla Hanımlar Türbesi	Merkez Sur İlçesi

Kaynak: Diyarbakır İl Müftülüğü. **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları: 02, Diyarbakır, 2009.

Ek-2: Diyarbakır İli ve İlçelerinde Bulunan Camiler

Adı	Bulunduğu Yer
Ali Bey Camii	Çüngüş İlçesi
Ali Paşa Camii	Merkez Sur İlçesi
Arap Şeyh Camii	Merkez Sur İlçesi
Behram Paşa Camii	Merkez Sur İlçesi
Belediye Camii	Silvan İlçesi
Cafer-i Tayyar Mescidi	Hani İlçesi
Çağal “Çağaloğlu” Camii	Merkez Sur İlçesi
Çarşı Camii	Çermik İlçesi
Eyyubiye Camii	Çermik İlçesi
Fatih Paşa “Kurşunlu” Camii	Merkez Sur İlçesi
Hacı Büzrük “Büzürk” Camii	Merkez Sur İlçesi
Hacı Müştak “Aziziye” Camii	Merkez Sur İlçesi
Hanbaşı Camii	Çermik İlçesi
Hançeri Güzel Camii	Merkez Sur İlçesi
Hanzade Camii	Merkez Sur İlçesi
Hasırlı Camii	Merkez Sur İlçesi
Hoca Ahmed “Ayni Minare” Camii	Merkez Sur İlçesi
Hüsrev Paşa Camii	Merkez Sur İlçesi
Hazreti Ömer Camii	Merkez Sur İlçesi
Hazreti Süleyman Camii	Merkez Sur İlçesi
İbrahim Bey Camii	Merkez Sur İlçesi
İskender Paşa Camii	Merkez Sur İlçesi
Kadı Camii	Merkez Sur İlçesi
Kara Behlül Camii	Silvan İlçesi
Kaşık Budak Mescidi	Merkez Sur İlçesi
Kavas-ı Sağır Camii	Merkez Sur İlçesi
Kozlu Camii	Merkez Sur İlçesi
Kurt İsmail Paşa Camii	Merkez Yenişehir İlçesi
Lala Kasım”Lale” Bey Camii	Merkez Sur İlçesi

Medrese Camii	Çermik İlçesi
Melik “Melek” Ahmed Paşa Camii	Merkez Sur İlçesi
Nasuh Paşa Camii	Merkez Sur İlçesi
Nebi Camii	Merkez Sur İlçesi
Rağibiye “Defterdar” Camii	Merkez Sur İlçesi
Safa “Parlı” Camii	Merkez Sur İlçesi
Salos Camii	Merkez Sur İlçesi
Sarı Saltuk Mescidi	Merkez Sur İlçesi
Sin Camii	Merkez Sur İlçesi
Şeyh Matar “Dört Ayaklı Minare” Camii	Merkez Sur İlçesi
Şeyh Yusuf Camii	Merkez Sur İlçesi
Tacettin Mescidi	Merkez Sur İlçesi
Ulu Camii “Cami-i Kebir”	Diyarbakır Merkez
Ulu Camii “Sultan Alaaddin Camii”	Çermik İlçesi
Ulu Camii “Taciyan Camii”	Eğil İlçesi
Ulu Camii “Cami-i Kebir”	Ergani İlçesi
Ulu Camii “Cami-i Kebir”	Hani İlçesi
Ulu Camii “Cami-i Kebir”	Hazro İlçesi
Ulu Camii “Cami-i Kebir”	Kocaköy İlçesi
Ulu Camii “Selahaddin Eyyübi Camii”	Silvan İlçesi

Kaynak: Diyarbakır İl Müftülüğü. **Dini Değerleri İle Diyarbakır**, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları: 02, Diyarbakır, 2009.

Ek-3: Diyarbakır'da Bulunan Kiliseler

ADI	CEMAATİ	DURUMU
Meryem Ana (Mor Yakup)	Süryani	Çalışıyor
Surp Sargis	Ermeni?, Süryani?	Boş
Mar Kuzma	Rum?, Ermeni?, Süryani?	Yok Olmuş
Mar Zu'oro	?	Yok Olmuş
?	Süryani	Boş
?	Ermeni	Boş
Surp Giragos	Ermeni?, Yahudi?	Boş
Mar Petyun	Keldani, Nasturi?	Çalışıyor
?	Süryani	Yok Olmuş
Latin	?	Boş
Sen Teodoros	Ermeni?, Rum?	Yok Olmuş
Sen Corc	Nasturi?	Boş
Mar Toma	Nasturi?	Yok Olmuş
Mar Şilo	?	Yok Olmuş
Vaftizci Mar	Nasturi?	Yok Olmuş
Mar İstefanos	?	Yok Olmuş
Mor Gevargis	?	Yok Olmuş
Mar Hananyo	Süryani, Nasturi?	Yok Olmuş
Madin Araklos	Ermeni	Yok Olmuş
Makababaus	Ermeni	Yok Olmuş
Subra Sergis	Ermeni	?
Meryem-i Zal	?	Yok Olmuş

Kaynak: TUNCER, O. Cezmi. **Diyarbakır Kiliseleri**. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.